

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Nena Močnik

Zapuščina in aktualizacija ideologije jugoslovanskega multikulturnega sobivanja

Magistrsko delo

Ljubljana, 2011

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Nena Močnik

Mentor: red. prof.dr. Mitja Velikonja

Zapuščina in aktualizacija ideologije jugoslovanskega multikulturalnega sobivanja

Magistrsko delo

Ljubljana, 2011

ZAHVALA

Mitji, za bratstvo

Dejanu in Eleni, za enotnost

Zapuščina in aktualizacija ideologije jugoslovanskega multikulturalnega sobivanja

Vojne v devetdesetih so celoten Balkan zaznamovale s stigmo medetničnih in medreligijskih konfliktov, ki so zaradi kompleksnega zgodovinskega in kulturnega ozadja videti nerešljivi. Številni avtorji v preučevanju nedavnih in zgodovinsko bolj oddaljenih konfliktov na Balkanu kot vzrok navajajo kulturno izrazito mešano okolje. V nasprotju s tem želi pričujoči tekst izpostaviti pomembnost in dolgotrajnost obdobja miru v njegovi zgodovini in sicer skozi multikulturalne ideologije in mehanizme, ki so jih uporabljale za namene združevanja različnih družbenih skupin (etničnih, religijskih, ipd.). Skozi Levi-Straussov metodološki pristop diahronega in sinhronega preučevanja so na začetku orisani multikulturalni pristopi združevanja na področju celotnega Balkana, fokus pa predstavljajo v Titovi Jugoslaviji nastali (bratstvo in enotnost) ali okrepljeni (jugoslovanstvo) tipi multikulturalnih ideologij. Razumevanje tovrstnih politik in ideologij je v našem času pomembno, saj mnoge sodobne družbe – tekst se osredotoča na naslednice bivše Jugoslavije – na novo uvajajo politike multikulturalizma, ki so si vsebinsko v marsičem podobne s preteklimi. Kot take, tako ali drugače tudi preizkušene, so lahko predmet preučevanja in analiziranja za kvalitetnejšo, primernejšo in trajnejšo uveljavitev ter realizacijo novih multikulturalnih politik v starih okoljih, tj. v državah bivše Jugoslavije.

Ključne besede: bratstvo in enotnost, jugoslovanstvo, medkulturni koeksistencializem, multikulturalizem, Jugoslavija.

Legacy and actualization of Yugoslav multicultural coexisting ideology

Wars of the 1990s condemned the whole Balkans as notoriously interethnic and interreligious conflict area. Many authors consider these conflicts as unsolvable because of its complex historical and cultural background: they perceive violent *Balkan state of mind* as something that *naturally* fits to the area, and find causes of and arguments for the conflicts in its cultural mixed environment. On contrary, my text focuses on prevalent tolerant and harmonious periods of Balkan history and points out several multicultural ideologies and their mechanisms that existed in the region, used to unite different ethnic, religious, and cultural groups. Levi-Strauss's diachronic and synchronic methodological approaches are applied to describe ideologies and politics of multiculturalism in the recent Balkan history. However, the main focuses of my research are multicultural ideologies that (re)appeared in Tito's Yugoslavia, i.e. brotherhood and unity as a specific form of yugoslavism. Understanding those politics and ideologies is crucial for adopting new type of multiculturalism, that is multiculturalism in post-war ex-Yugoslav countries, which is conceived abroad (in Europe and in International Community) and simply implemented there by foreign institutions. Analyzing multicultural experiences from the Balkan history in their complexity, with all of their positive and negative aspects, can help new contemporary multicultural ideologies and enterprises to become more efficient in realization in same old environments.

Keywords: brotherhood and unity, yugoslavism, intercultural co-existencialism, multiculturalism, Yugoslavia.

KAZALO

1 PREDGOVOR	6
2 UVOD	7
3 EPISTEMOLOŠKI OKVIR IN METODOLOŠKI PRISTOPI	10
3.1 Multikulturalizmi kot ideologije: uporaba terminologije.....	10
3.2 Izbor in uporaba obstoječih znanstvenih virov in virov analize.....	15
4 REGIONALNO-HISTORIČNE DETERMINANTE MULTIKULTURNIH MEHANIZMOV NA BALKANU	18
4.1 Zgodovinska podstat v povezovanju kulturnih skupin na Balkanu.....	19
4.2 Medkulturna veziva v enem času in prostoru.....	21
5 IDEOLOGIJE IN MEHANIZMI MULTIKULTURNIH KOEKSTENC	24
5.1 Obdobje pred Titovo Jugoslavijo	24
5.2 Čas Titove Jugoslavije	33
5.2.1 Jugoslovanstvo v drugi Jugoslaviji	33
5.1.2 Bratstvo in enotnost.....	37
5.3 Države naslednice	45
5.3.1 Vojne in medkulturni konflikt v devetdesetih.....	45
6 INTERPRETACIJA IN AKTUALIZACIJA (POST) JUGOSLOVANSKIH MULTIKULTURALIZMOV	Error! Bookmark not defined.
6.1 Bratstvo in enotnost versus novi multikulturalizem: primerjalna analiza.....	57
6.1.1 Časovni, kulturni in politični kontekst	58
6.1.2. Definiranje enakosti in različnosti.....	64
6.1.3 Ideološka baza: nameni, cilji, vizije	68
7 STARE IDEOLOGIJE, NOVI CILJI: SKLEPNA DISKUSIJA O ZAPUŠČINI IN AKTUALIZACIJI (POST) JUGOSLOVANSKIH MULTIKULTURALIZMOV	73
8 LITERATURA.....	77

1 PREDGOVOR

Federico Fellini je 1963., le malo pred institucionalizacijo multikulturalizma,¹ posnel film *Osem in pol*. V enem od prizorov se na šolski piknik odpravi skupina dečkov, vsi so stari od osem do deset let, spremlja jih starejši fant. Gruča fantov steče naprej po obali, kjer srečajo prostitutko. Pozdravijo se, nato jo fantje vprašajo, kdo je. »Prostitutka,« odgovori ženska. Eden od dečkov razloži, da je prostitutka ženska, ki dela določene stvari, če ji plačaš. »Ali bi delali tiste stvari, če bi vam plačali?« jo vprašajo fantje. »Seveda, kaj bi radi, da naredim?« Fantje zberejo denar, razmišljajo, kaj naj naredi in edino, česar se spomnijo je, naj se sleče. Ženska se sleče, otroci strmijo, nato jo prosijo, naj jim zapleše. Vsi ploskajo in pojejo, ženska se pozibava z boki. Ko to opazi starejši fant, jih nahruli, ženski pa ukaže, naj se obleče. Pripovedovalec v filmu sklene: »Od tega trenutka naprej so bili otroci omadeževani; do takrat so bili nedolžni, lepi.«

Obstaja nešteto drugih primerov, kjer se otroci igrajo z idejami, ljudmi in rečmi, ki kasneje postanejo prepovedane, tabuizirane, omejene. Fellinijev prizor je zgolj mikro primer, kako so tudi odnosi na makro ravni, torej na ravni kultur, regulirani s celo vrsto (ne)primernih družbenih kategorij. Otrokova igra s prostitutko iz konkretne zgodbe, širše gledano pa denimo z otrokom druge religije, drugega spola, invalidnim otrokom itd., je, kot pravi Fellinijev pripovedovalec, nedolžna. Igra postane boj in tekmovanje, ko ji pripišemo tak pomen. Pripišemo pa ji ga ponavadi skozi najrazličnejše ideološke mehanizme. Razumevanje teh lahko pripomore k temu, da družbene, medkulturne, medreligijske idr. odnose vedno znova in vsakič posebej kritično ovrednotimo in z njimi preudarnejše in previdnejše tudi upravljamo.

¹ Izraz je bil prvič uporabljen v Kanadi leta 1965, opisoval pa je način reševanja problemov v zvezi s kulturno raznovrstnostjo, ki je bila posledica priseljevanj. Multikulturalizem je del uradne kanadske politike postal šest let kasneje, v politični debati celega sveta pa igra pomembnejšo vlogo šele od devetdesetih let dalje (Heywood 2007, 310).

2 UVOD

Iako imam 14 god. od dede koji je bio uz Tita...presewn mi je gen... da VOLIM NASU ZEMLJU JUGOSLAVIJU...voleo bih svim srcem kad bi se jugoslavija obnovila...da se vrati izreka.. .BRATSTVO JEDINSTVO.... stari Yu filmovi, stara Yu muzika... Jugoslavija je uvek u nasim srcima... NIKAD NE RECI NIKA!!!... JUGOSLOVENI... MOZEMO MI TO!!! (Dzlgor YU v Bratstvojedinstvo 2009).

Jugoslavija je v medkulturnih študijah krasen primer. Živela je v sožitju, končala z masakrom. Etnično in religijsko kulturno okolje bi bilo težko bolj pisano, zaradi česar je pravzaprav idealno za raziskovanje tovrstnih sožitij in konfliktov. Zanimivo je, da se večina raziskovanj loteva zgolj balkanske konfliktne zgodovine. V resnici pa ima celoten Balkan neznansko bogat multikulturni dosje, ki se je sinusoidno izmenjeval s konflikti v precej podobnih intervalih in obsegih, kakor v drugih delih Evrope, da ne rečem sveta. Poskusi medkulturnega sožitja so, čeprav zgolj ideološko zastavljeni in politično implementirani, v etničnih študijah pogosto ignorirani oz. dojeti res samo kot *poskusi*. Vendar pa obravnavano kulturno okolje še zdaleč ni gojišče konfliktov *per se*; z naborom konstruktivnih koeksistencialnih ideologij, poskusov in praktičnih implementacij, ki jih bom predstavila skozi tekst, želim obrniti konvencionalno negativno pozicijo do nedavnih balkanskih zgodb in se je lotiti s pozitivnejšo perspektivo. Skozi nekajletno sodelovanje v projektih medkulturnega dialoga z nevladnimi organizacijami v prostoru bivše Jugoslavije, sem namreč začutila predvsem kronično pomanjkanje pozitivizma, upanja, zaradi katerega bi se – predvsem mladim generacijam – zdelo smiselno vlagati napor, kreativnost in mladostniško energijo v obnovitev sožitij, ki pravzaprav sploh niso tako daljna preteklost. Plašča vojnih spominov verjetno ni mogoče sleči tudi po dvajsetih letih, vendar pa je zaskrbljujoče, da ta »plašč« množično dedujejo tudi mlajše generacije in se z njim ogrinjajo pred možnostmi drugačnih, novih, multikulturnih smernic. In da bi temu negativnemu spominu nedavnih dogodkov odvzela nekaj moči, se mi zdi zelo pomembno poudarjati pozitivne zgodovinske prakse, opazovati, raziskovati in tudi uporabljati kot pomembne smernice za razvoj in implementacijo novih praks, v primeru bivše Jugoslavije predvsem teh, ki prihajajo s strani Evropske unije.

V relativno kratkem časovnem obdobju – v le nekaj več kot pol stoletja – so nekdane jugoslovanske republike znotraj konteksta multikulturnih ideologij doživele tri silovite premike: sinusoidnemu vrhu multikulturnega sožitja v bratstvu in enotnosti je sledil globok

padec v ideologijo monokultur (definiranih znotraj nacij), z oblikovanjem držav naslednic in vstopanjem v EU pa se pomembnost heterogene in kulturno pluralne ureditve zopet dviga. Aktualni in uvoženi koncept multikulturalizma je idejno in strukturno verjetno v marsičem podoben nekdanjemu jugoslovanskemu sloganu, le da je širše zasnovan in prikrojen evropskemu, če ne celo konceptu globalnega mirnodobnega sožitja. Primer jugoslovanskega sožitja želim opazovati kot specifično ideologijo političnih skupin in elit in ne kot del vsakdanje prakse, ki se je (re)producirala med civilnim prebivalstvom. Kontekst nekdanje Jugoslavije je bil drugačen od tega, ki ga oblikujejo države naslednice; in ker me zanimajo predvsem multikulturni mehanizmi skozi ideološko prizmo, bom zgodovinski kontekst, delovanje multikulturalnosti na vsakdanjem nivoju, pretekle ideološke mehanizme in ukrepe za preusmerjanje ali celo zaježitev medkulturne konfliktnosti analizirala in obravnavala zgolj znotraj teh omejenih okvirov.

Čas razpadanja države, ko kljub političnemu sloganu bratstva in enotnosti eskalacije sovraštva in nasilja ni bilo možno zaježiti, danes (p)ostaja pomemben v ugotavljanju, kako se takšnemu nasilnemu stekališču procesov medkulturnih stikov lahko izognejo nove, aktualne strpnostne politike, predvsem politike multikulturalizma. Te so obenem pomembna vstopnica nekdanjih jugoslovanskih držav – danes ponovno, čeprav bolj nehote, združenih v ti. Zahodni Balkan – v veliko, vseevropsko multikulturno skupnost, Evropsko unijo. V tem kontekstu se post-jugoslovanske države vse preveč uokvirja v nove nacionalizme in zapuščino vojn, ki so v resnici pustile tudi globoke medetnične in medreligijske rane. Vendar pa bom v nadaljevanju nacionalistično stigmo bivših jugoslovanskih držav skušala zamenjati s prikazom več desetletnega mirnega sožitja, v katerem so bile medetnične in medreligijske *podobnosti* tisto, kar so z zamenjavo multikulturne ideologije v monokulturno postale etnične in religijske *razlike*: faktor skupinske identitete.

V nalogi želim analizirati (1) ideologije, ki so v Titovi Jugoslaviji promovirale združevalne mehanizme, (2) načine, kako so bile zastavljene in (3) vzroke, v katerih so vodilni jugoslovanski ideologi videli več prednosti v južnoslovanskem združenju, kakor v partikularnosti, osnovani na nacijah. Ta zgodovinska analiza mi bo služila predvsem kot podlaga za nadaljnjo (4) interpretacijo in diskusijo, v kateri imajo osrednje mesto sodobni multikulturalizmi oz. predvsem tisti multikulturni mehanizmi, ki jih od leta 2000 dalje uporablja in izvaja oz. mora izvajati večina držav v Evropski uniji. Tudi države Zahodnega Balkana bodo namreč morale sprejeti to politiko kot enega od osnovnih predpogojev, če se

bodo želele priključiti skupnosti. Cilj naloge je tako s primerjalno analizo zgodovinskih, (pol)preteklih in na drugi strani aktualnih multikulturnih ideologij odgovoriti na naslednji vprašanji:

1. *Kako so bile zastavljene ideologije multikulturnih sožitij skozi zgodovino v prostoru bivše Jugoslavije oz. kateri mehanizmi so jih poganjali v primerjavi z današnjimi v post-jugoslovanskih državah?*

Skozi sociološko-zgodovinsko analizo primerov jugoslovanskih multikulturnih ideologij bom skušala dognati, kako so bile te zastavljene, s kakšnimi nameni in cilji (dolgoročnimi ali kratkoročnimi), kdo jih je definiral in kdaj. Vsa moja zanimanja ostajajo na ravni ideologij/e in ne vsakdanjega življenja; ne bom namreč iskala odgovorov na to, ali so te ideologije resnično (za)živele med ljudmi. Zanima me zgolj njihova definicija in obstoj na ozko politični, institucionalni ravni.

2. *Ali lahko na podlagi razumevanja zgodovinskih multikulturnih mehanizmov, njihovih prednosti, slabosti, priložnosti in nevarnosti oblikujemo sodobnemu prostoru in času primerne in učinkovite strpnostne multikulturne ideologije na tem istem območju?*

Kulturno območje, znotraj katerega analiziram te ideologije, je skozi zgodovino razvilo svoje lastne ideje o multikulturnih praksah. Danes mora v okviru kandidature za evropsko članstvo osvojiti principe multikulturalizmov, ki so bili razviti drugje in za katere ni dognano, ali so učinkoviti tudi v drugih in drugačnih okoljih. S primerjalno analizo bom skušala odgovoriti, v čem so si pretekle in sodobne ideje podobne in katere so nevarnosti, ki bi se jim aktualni multikulturalizmi na podlagi preteklih izkušenj lahko izognili. Sodobno implementiranje evropskega multikulturalizma v državah bivše Jugoslavije bom opazovala in analizirala tudi skozi zapise pogovorov, intervjujev in zapiskov iz opazovanj z udeležbo, ki sem jih zbrala v zadnjem letu intenzivnega dela na področju medkulturnosti in strpnosti, s posebnim poudarkom v državah bivše Jugoslavije.

Druga Jugoslavija zagotovo ni edini zgodovinski primer institucionaliziranega in ideološko podprtega multikulturnega koeksistencializma. Kulturno pluralna družbena ureditev, kakršna je bila institucionalizirana v Kanadi leta 1971, ima na Balkanu praktično več tradicije kakor nacionalno urejene skupnosti. Predhodnim multikulturnim ideologijam, sorodnim *bratstvu in*

enotnosti ter *jugoslovanstvu*, dajem prostor v začetnih poglavjih, kjer sem iz balkanske zgodovine izbrala najbolj ilustrativne in današnjemu multikulturalizmu primerjalno najbolj ustrezne primere.

Več o tem, kako razumem multikulturalizem in na katere teorije se bom pri definiranju, analiziranju in interpretaciji sklicevala, pišem v naslednjem poglavju, tu pa naj še enkrat poudarim, da me bodo skozi celotno nalogo zanimali predvsem ideološki vidiki, torej ne aplikacija zgodovinskih multikulturalizmov na vsakodnevno življenje, ne njegova realizacija (uspešna ali ne) in ne tisti medkulturni stiki, ki se med ljudmi zgodijo *kar tako*, brez vnaprejšnje, predvidene, strukturirane in načrtovane politike. Ideološko nastavljenim in institucionaliziranim idejam multikulturalizmov namreč pripisujem močno vlogo pri vzpostavljanju kvalitetnega in uspešnega medkulturnega odnosa na vsakdanji ravni. Vsakdanji praksi bom dala besedo samo v zadnjih poglavjih, saj me namreč zanima aktualizacija preteklih zgodovinskih praks in njihovi potenciali iz katerih lahko črpamo pri snovanju, razširjanju in učenju novih multikulturnih vedenj. Ker je obravnavana nedavna balkanska zgodovina sledila zanimivemu multikulturno-konfliktnemu valu v kratkem časovnem obdobju, je v raziskovanju multikulturalizma v resnici izredno dragocen spomin: bratstvo in enotnost kot multikulturna ideja je v generaciji, ki se danes aktivno ukvarja z distribucijo multikulturalizma, še vedno živa, posredno ali ne, kar pomeni, da jo lahko intenzivno analiziramo in morda kasneje, celo ali po delih, uporabimo kot primer dobre/slabe prakse in izsledke upoštevamo pri nadaljnem razvijanju tovrstnih politik in ideologij. Ker je torej dogajanje iz zadnje Jugoslavije (1945-1991) – tako *zlata bratska doba*, kot kasnejši konflikt – še precej sveže, je dobro poznavanje ideologij in mehanizmov, ki so skrbeli za združenost ali razdruženost različnih kultur, lahko pomemben ključ tudi (a) k razumevanju današnjih, aktualnih politik, morda celo pri njihovih potencialnih vsakodnevnih aplikacijah, ali (b) v izogib preteklim napakam in obenem uvidu, da imajo tudi te, nove in aktualne, močan ideološki karakter. Kar pa, ozirajoč se na izvorno idejo multikulturalizma, niti ni nujno, da je dojeta kot negativno.

3 EPISTEMOLOŠKI OKVIR IN METODOLOŠKI PRISTOPI

3.1 Multikulturalizmi kot ideologije: uporaba terminologije

Da ne bi kasneje prihajalo do napačnih razumevanj ali intepretacij, je na samem začetku najboljše razjasniti dvojje: namreč (1), da ideologijo razlagam v skladu z Althusserjevo tezo o

njeni materializaciji in njegovim argumentom, da »ideje ali druge predstave nimajo duhovne eksistence, temveč materialno« (Althusser 2000, 91) le do določene mere; in hkrati (2) da me ne zanimajo ideologije v splošnem, temveč zgolj tiste, ki v družbeno političnem okolju pomagajo razumeti oz. razlagajo načine, po katerih je urejen multikulturni družbeni sistem: kakšna sredstva so bila, so ali bodo uporabljena za doseg specifičnih ciljev in/ali kakšne posledice ima/bo imel sam proces za različne kulturne (pod)skupine. V ospredju tega besedila so zato zgolj specifične ideologije medkulturnih sožitij oz. na kratko multikulturne ideologije. Ker pa zanje obstajajo zelo raznovrstne in številne interpretacije že na sami ideološki ravni, bom v nadaljevanju na kratko obnovila poglavitne kategorizacije, ki bodo smiselne tudi v kasnejši uporabi in primerjavi na konkretnih raziskovalnih primerih.

Najprej pa k razlagi o razumevanju materializacije ideologije. Čeprav se po Althusserju ideologija skozi prakso lahko manifestira na različne načine, bom tu zavzela nekoliko partikularističen pristop: materializacija ideologij multikulturnih koeksistencializmov v (post)jugoslovanskih državah me namreč zanima zgolj v institucionaliziranih praksah, konkretnih politikah in zakonih, ne pa tudi, kako so ti zamišljeni in zapisani koeksistencializmi (zares) tudi živeli med ljudmi, v njihovem vsakdanjiku in kako jih je civilna družba (ne zgolj skupine na oblasti) venomer (re)producirala. Ideologije so tesno povezane z *dejanskostjo*, z vsakdanjostjo, saj so ustvarjene z namenom, da se v njej manifestirajo, jo obvladujejo in ji narekujejo. Vendar pa se v analizi zgodovinskih ideologij fokusiram izrecno na ideje, ki so nastale načrtno in z organiziranim ciljem ohranjanja medkulturnih sožitij ali preprečevanja konfliktov. V resnici je težko reči, v to je prepričan tudi Althusser, da imajo ideologije svojo zgodovino in to velja tudi za konkretni študijski primer. Težko je namreč definirati zaporedje ideologij kot prvotno duhovnih ali materialnih instanc. Verjetno je oboje vedno obstajalo sočasno: multikulturalizmi, ki so bili definirani s strani civilne družbe, tj. širokih množic nasproti vladajočim elitam, in hkrati tistih, ki so jih v določenem času najprej zapovedovale razne institucije ali vladajoče skupine, torej v obratni smeri. V tem tekstu jih analiziram in preučujem predvsem s tega zadnjega vidika: zanima me tisto mesto, kjer so ideologije dobile poseben poudarek v političnem prostoru, tisti moment, ko so postale predmet načrtnega institucionaliziranja. Ta se mi namreč zdi ključen predvsem v razlagi potencialnih neuspešnosti tovrstnih ideologij. Ker so multikulturni koeksistencializmi v preučevanem geografskem prostoru obstajali praktično ves zgodovinski čas in so se

oblikovali po nekakšnih dejanskih potrebah ljudi v konkretnih mešanih okoljih,² a so jih institucionalizirane multikulturene ideologije pogosto (ne)namerno spregledale, so se iz načrtov o sožitjih velikokrat sprevrgle v prakso konfliktov. Ko so se namreč obstoječi multikulturalizmi institucionalizirali, univerzalizirali in uniformirali, so včasih opustili pomembne lokalne specifike, te pa so bile lahko ključne za uspešno multikultureno vsakdanjost.

Tak primer, služi naj zgolj za ilustracijo, se je zgodil v eni od slovenskih osnovnih šol.³ učenci četrtega razreda so dobili novo sošolko, kosovsko begunko. Vsi so z njo navezali stike, jo sprejeli v svojo šolsko skupnost, si z njo delili domače naloge, skupaj malicali ipd. Na sredini šolskega leta je učiteljica zanje pripravila posebno učno uro spoznavanja drugih, drugačnih, različnih kultur. Pri tem je kosovsko begunko predstavila kot *primer druge, drugačne, različne* in pred učenci posebej poudarila, da jo morajo vseeno spoštovati, saj vsemu nakljub ni *nič drugačna*. Po tem dogodku so otroci do deklince privzeli dva odnosa: nekateri so se vedli po principu pozitivne diskriminacije, drugi so se je izogibali. Če se ob tem primeru vrnem na mesto Althusserjeve teze o materializaciji ideologije in multikulturenih praks znotraj preučevanega kulturnega okolja, lahko rečem, da ideologij res ne moremo preučevati zgolj kot ideje, ki niso povezane z dejanskostjo. Zanj so ključnega pomena in kot ponazarja ta primer,⁴ lahko jo bistveno spreminjajo/spremenijo. Ali rečeno še drugače: če so multikulturalizmi skozi zgodovino določenega kulturnega prostora v vsakdanjiku funkcionirali brez težav, jih lahko prav nove multikulturene ideologije pahnejo vanje. Ker pa me zanima prihodnost, črpam pa iz preteklosti, bom, poudarjam še enkrat, dejanskosti dala prostor zgolj v poglavjih o aktualizaciji starih ideologij in času vpeljevanja novih.

Ideologije multikulturenega koeksistencializma uporabljajo številne mehanizme, kako povezati posamezne kulturne skupine. Ker so za slednje to običajno pomembna vprašanja, odgovori pa kompleksni, pogosto ne dokončni, ideje o načrtovanih multikulturenih skupnostih zapolnjujejo domneve in prepričanja, ki niso preizkušena, ampak sprejeta »z zaupanjem« (Connolly 1974,

² Lahko rečem, da je šlo za neke vrste spontan, vsakodnevni, *do it yourself* multikulturalizem.

³ Primer mi je v osebnem pogovoru opisala učiteljica četrtega razreda iz osnovne šole na Gorenjskem pred približno dvema letoma.

⁴ Šola je po Althusserju eden bistvenih ideoloških aparatov države; omenjeni primer precej enostavno prikaže, kako se multikulturalizmi danes učijo in hkrati zakaj lahko zelo hitro dosežejo ravno nasprotni učinek od željenega.

10). Da bi uspele ljudi pripraviti – v tem konkretnem primeru – k spravi in medkulturnim prijateljskim, *bratskim* stikom, morajo ostati zaščitnice pomembnejših življenjskih interesov svojih pristašev, kar pa pogosto pomeni zakrivanje pravih družbenih razmer; izkrivljajo in zamegljujejo neprikladno stvarnost in hkrati poudarjajo tiste dejavnike, ki bi prepričali v nasprotno (Connoly 1974, 66). Povedano skozi primer kozmopolitskega multikulturalizma: koncert svetovno priznane romske glasbene skupine so spremljali idealizirani prikazi življenja teh evropskih nomadov, čistih, lepih in fotogeničnih, s čimer so mediji in oglaševalci koncerta javnost zavajali z nerealnimi podobami te kulture. Obratno so Romi izven koncertnega prizorišča prikazani kot umazano in kaotično organizirano ljudstvo (napram »civiliziranim«, evropskim družbam), ki ne spoštuje t.i. človekovih pravic, ohranja starodavne rituale in je v obče neprilagodljivo *sodobnim* družbenim razmeram. Obe realnosti pa sta, kakor ju teoretično razlaga Connoly, izkrivljeni in skozi ideološke aparate običajno prikazani tako, da utrjujeta *prave* družbene vzorce.

Ideje multikulturalizma so samo ena od številnih skupin znotraj ideologij multikulturnih koeksistencializmov, vendar naj velja, da se tu osredotočam zgolj nanje. Različni avtorji jih različno kategorizirajo in da bo kasneje lažje razložiti, kateri tipi so se v (post)jugoslovanskem okolju prakticirali skozi zgodovino in kateri se uveljavljajo danes, naj jih na hitro obnovim. Za končno razpravo sta morda najbolj smiselni dve kategorizaciji, ki jih po multikulturalističnih teorijah povzemata Marina Lukšič Hacin in Andrew Heywood. Prva jih z združevanjem avtorjev z različnimi pristopi in kritikami razvršča in definira kot različne ideološke konstrukte. Razdeli jih na (1) konzervativni (2) liberalni, (3) levo-liberalni in (4) kritični tip multikulturalizma. Drugi avtor teorije loči po namembnosti in pomembnosti razlik in/ali enakosti na drugi strani, ki jih posamezni raziskovalci namenjajo svojim razlagam multikulturalnosti. Zanj je smiselno razlikovati med (2a) liberalnim,⁵ (5) pluralističnim in (6) kozmopolitskim tipom. Poglejmo zdaj na kratko glavne točke vseh šestih.

(1) Konzervativni, včasih tudi **korporativni multikulturalizem**, zagovarja koncept univerzalne kulture in z uporabo termina *različnost* običajno prikriva težnje k univerzalizaciji kultur prek asimilacije v eno, hegemono kulturo.⁶ S težnjami po univerzalnem konceptu kulturnega razvoja (verjame namreč v bolj in manj razvite kulture!), so jasni njegovi

⁵ Ne dajem ga v ločeno skupino, saj se praktično v vsem prekriva z definicijami, ki jih navaja Lukšič-Hacinova.

⁶ Ker je ta tip produkt zahodnih avtorjev, je ta ena, hegemonna kultura zahodno-evropska in severno-ameriška.

imperialistični vzniki in cilji. Različnost kulturnih identitet ima zanj močno vlogo. Primer tega tipa multikulturalizma so recimo zakoni v večini evropskih držav, ki temeljijo na normativih dominante kulture. Za novoprišleke so oblikovani novi zakoni, ki običajno predpostavljajo čimhitrejšo pretopitev nove kulture v že obstoječi talilni lonec.

(2) **Liberalni multikulturalizem** idealizira svobodo in strpnost; zanj je bistvena biološka podstat ljudi, ki je vedno enaka, ne glede na etnično, rasno ali kulturno pripadnost. Zagovarja pluralizem in univerzalno istovetnost (ki se veže na človekovo biološko naravo). Heywood (2007, 322) pomen svobode znotraj njegove argumentacije liberalnega multikulturalizma (2a) zvede na posameznika in njegovo avtonomnost. Ključ posameznikove svobode se skriva v skupinski toleranci, kajti sama ideja liberalizma je v tem, da je »slep za razlike« (Heywood, prav tam): faktorji kot so kultura, etnija, rasa, religija in spol so znotraj tega koncepta irelevantni.⁷ Ne problematizira torej neenakih razmerij moči, ki so v resnici temelj družbenih neenakosti.

(3) V **levo-liberalnem multikulturalizmu** je najpomembnejša kulturna razlika in diferencialni koncept kulture. Poudarjanje enakosti zanj pomeni zadušitev kulturnih razlik, tj. različnih vedenj in družbenih praks, ki pa jim daje pomembno vlogo.

(4) **Kritični multikulturalizem** (Lukšič-Hacin 1999, 101-110) je pravzaprav kritika prejšnjih treh interpretacij in konceptov. Nekateri ga imenujejo tudi radikalni, saj zahteva absolutno prestrukturiranje in rekonceptualizacijo odnosov oblasti med različnimi kulturnimi skupinami. Kritizira procese getoizacije, ki so pogosto posledica *asimilacije* manjšinjskih kulturnih skupin znotraj hegemonije. Zato si najbolj prizadeva za izničenje kulturnih hierarhij, ki pozicionirajo nekatere kulturne skupine (običajno večinske) nad druge (običajno manjšinske).

⁷ Predvsem v *brezmejnosti* tolerance je potrebna kritičnost in obenem pazljivost: definicija tolerance ni vrednostno nevtralna in ima jasno določene meje. Toleranca, ki naj bi dopuščala posameznikovo svobodo, kakor jo dojema Heywood, ima kar nekaj pasti; zaradi kulturnega relativizma je praktično nemogoče dokončno opredeliti ali takšna toleranca zdrži tudi v primeru dogovorjenih porok, obrezovanja in podobnih kulturno relativnih praks. Poleg tega Heywood ugotavlja, da sta liberalizem in posameznikova svoboda običajno brezmejna zgolj v zasebnem prostoru, v javnem pa ponavadi prevladajo *tolerančne meje* hegemonije kulture (Heywood 2007, 323).

(5) **Pluralistični multikulturalizem** je na nek način soroden levo-liberalnemu, saj prav tako poudarja pomembnost kulturne razlike. Temelji na teoriji vrednotnega pluralizma, ki jo je razvil Izak Berlin, in govori o tem, da ne obstaja en, prevladujoč koncept definicije *dobrega življenja*, pač pa jih je nešteto. Gre za *živi-in-pusti-živeti* (orig. »live and let live«), ki si je z liberalnimi pristopi soroden v prepričanju, da zgolj s spoštovanjem posameznikove svobode in avtonomnosti lahko na polno zaživi tudi vrednotni pluralizem.

(6) **Kozmopolitski multikulturalizem** zagovarja idejo o globalni zavesti in kulturi, pa vendar ne po principih konzervativnih teorij. Slavi raznolikost kultur in možnosti, ki se s tem ponujajo, namreč, da se vsaka kultura lahko marsičesa nauči od druge, prav tako pa tudi posamezniki sami znotraj nje. Spodbuja kulturno izmenjavo in mešanje posameznih kulturnih dobrin, znanj, idej, vrednot, materialov ipd. (orig. »pick and mix«); primer takega multikulturalizma so denimo afriške restavracije v Evropi, poslušanje latino glasbe, prakticiranje joge ipd. Kultura je, prej kot fiksna in zgodovinsko predisponirana skupinska identiteta, fluidna in spreminjajoča se instanca, zato je multikulturalnost talilni lonec (orig. »melting pot«) različnih idej, vrednot, tradicij in ne kulturni mozaik različnih in ločenih etničnih ter religijskih skupin. Ta tip je usmerjen k oblikovanju enega skupnega sveta (Heywood 2007, 322-326). V resnici je tovrsten kozmopolitizem pogosto le zahodnjaška kreacija tistega, kar se prodaja kot globalna kulturna raznovrstnost: Benettonove *Azije* razen obraznih potez nosijo idealnotipski evropski kroj oblačil; indijske restavracije ponujajo nepekočo *indijsko hrano*, že omenjeni koncertni romski bendi pa so vedno počesani, zlikani in umiti.

Kasneje bo tovrstno razlikovanje multikulturalizmov pomembno pri analizi in interpretaciji raziskovalnih primerov. V resnici jih je težko umestiti zgolj znotraj ene kategorije, saj se v številnih vidikih prekrivajo oz. imajo hkrati lastnosti enih in drugih.

3.2 Izbor in uporaba obstoječih znanstvenih virov in virov analize

Zaradi kompleksnosti teme tako v njeni širini in vsebinskem kontekstu kot tudi zaradi njene historične širine, bom zaradi čimvečje učinkovitosti združevala več različnih raziskovalnih metod. V prvem delu bom analizirala predvsem obstoječe pisne vire s posebnim osredotočenjem na tvorce ideologij. Predmet diskurzivne analize bodo torej teksti piscev, ki so kreirali ideologijo, in ne zapisi, vtisi, mnenja ljudi, ki so ideologijo sprejemali. Historični

okvir me zanima samo zato, da bi lahko skozenj analizirala sodobno dogajanje ali morda celo razpredala o potencialnih korakih naprej.

Izbrane avtorje, ki so pisali o oblikah multikulturnih koeksistencializmov na Balkanu – s poudarkom v državah bivše Jugoslavije – o njihovih teoretičnih nastavkih ali praktičnih uporabah, je možno razdeliti v dve skupini. V prvi so raziskovalci, večinoma jugoslovanskega porekla, ki so bili aktivni v času žive politike bratstva in enotnosti in se zaradi tega na nek način niso mogli (oz. hoteli) izogniti razlagi in predstavljanju pojava tudi in/ali predvsem skozi njegovo ideološko plat. Te avtorje in njihove teorije bom uporabljala kot predmet analize. Druga skupina raziskuje multikulturne koeksistencializme in z njimi povezane ideologije z današnjega vidika in jih z današnjimi (spo)znanji reflektira. Tvorijo jo predvsem avtorji, ki izvorno ne izhajajo z Balkana oz. držav bivše Jugoslavije. Uporabljala jih bom kot teoretično podlago v interpretaciji analiziranih virov.

Taka delitev referenčne literature bi ustrezala Levi-Straussovi definiciji diahronega preučevanja, torej preučevanja pojava skozi zgodovino. V nalogi ta pristop služi (1) kontekstualni umestitvi raziskovalnega primera v zgodovinski čas, (2) orisu preddispozicij, ki so vplivale na oblikovanje ideologije bratstva in enotnosti,⁸ ter hkrati (3) orisu tistih, ki vplivajo/bodo vplivale na implementacijo sodobnih multikulturnih ideologij v isto kulturno okolje.⁹ Hkrati bom uporabila tudi Levi-Straussovo sinhrono metodo razgrinjanja strukture, kolese multikulturnih mehanizmov v enem danem trenutku, času in prostoru, kar mi bo omogočalo primerjanje podobnosti, razlik, sprememb in vzrokov teh sprememb. Zanimale me bodo prvine, kulturne ali religijske, politične ali družbene, ki so jih ideologije uporabljale s ciljem združevanja ljudi. Ker želim pokazati, da konfliktnost ali sožitje najprej narekuje prevladujoča ideologija, bom izpustila literaturo, ki išče razloge za konfliktnost v drugih dejavnikih (npr. bogato medetnično okolje kakor konfliktni dejavnik sam po sebi). Povedano s primerom: ne zanima me etnična sestava Vojvodine kot konfliktni/koeksistencialni faktor *per se*, pač pa načini, institucionalne prakse, zakoni, ustava ipd., skozi katere je bila ta ista

⁸ Bratstvo in enotnost je bilo zgolj del široke ideologije jugoslovanstva druge Jugoslavije, ki se je razvila že za časa prve Jugoslavije. Moj raziskovalni fokus je v obdobju med 1943 in 1991 ter poveljni čas, zato jugoslavizmu pred tem časom ne bom namenila večje pozornosti.

⁹ S tem mislim zgolj na geografsko dimenzijo; družbe, ki tu bivajo, so se jasno spreminjale skozi čas, dogodke, politične ureditve.

etnična sestava ideologizirana in je s tem postala ali se opolnomočila kot resnični konfliktni/koeksistencialni faktor.

V primerjalno poglavje o bratstvu in enotnosti ter sodobnem multikulturalizmu bom iz prevladujoče diskurzivne analize prešla na obravnavno primerov in zbranih podatkov iz zadnjih let mojega praktičnega dela. V petih letih sodelovanja z različnimi nevladnimi organizacijami, še posebej pa v zadnjem letu, ko sem aktivno sodelovala v takoimenovanih razvojnih projektih Zahodnega Balkana, predvsem v mednarodni mreži Sava Working Group in nemški nevladni organizaciji Mostar Friedensprojekt, sem namreč prišla v stik z množico mladih iz držav bivše Jugoslavije, ki so sodelovali na naših projektih neformalnega izobraževanja na temo diskriminacije, ksenofobije in multikulturalizma kot udeleženci, neke vrste »učenci« izven šole, in ki se Jugoslavije po večini ne spominjajo niti medlo (ali pa so bili rojeni celo po njenem razpadu). Hkrati sem preko njih spoznala njihove pošiljajoče organizacije, razpredene širom držav bivše Jugoslavije, in tako prišla v stik tudi s srednjo generacijo, ki je odraščala v bratstvu in enotnosti, bolj ali manj intenzivno prešla vojno in se danes ustalila v projektne delu. Tu na dnevni bazi snujejo in uresničujejo projekte za večjo strpnost, medkulturno razumevanje, toleranco. Starost vseh vpletenih respondentov se giblje od 22 do 49 let, skupno vsem pa je, da se na tak ali drugačen način srečujejo s fenomenom multikulturalizma, torej – se še učijo ali že učijo o njem. To pomeni, da ga morajorazumeti (s takšno ali drugačno subjektivno perspektivo in interpretacijo) in v njem prepoznavati vizijo, smisel, prihodnost.

Podatke, ki bodo uporabljeni in analizirani v šestem poglavju, sem intenzivneje pridobivala od oktobra 2010 do junija 2011. Pridobljeni so bili s kombinacijo naslednjih treh metod: (a) preko vnaprej pripravljenih poglobljenih odprtih intervjujev, ki sem jih opravila s predstavniki nevladnih organizacij s Hrvaške, Srbije, Bosne in Hercegovine in Makedonije;¹⁰ (b) z opazovanjem z udeležbo, predvsem preko mednarodnih delavnic na temo medkulturnega dialoga, ksenofobije, rasizma in diskriminacije, ki sem jih v organizaciji Mostar Friedensprojekt v Potsdamu, v Nemčiji, vodila od februarja 2011 do aprila 2011, na njej pa je sodelovalo 40 mladih s Hrvaške, Srbije, Makedonije in Bosne in Hercegovine. Tretji tip

¹⁰ Črne Gore in Kosova ni med predstavniki, saj sem z različnimi organizacijami večkrat skušala vzpostaviti stik – tudi za projektno sodelovanje – vendar pa do sodelovanja ni prišlo. Prošnjo oz. povabilo k raziskavi sem poslala trem organizacijam v Črni Gori in dvem na Kosovu, žal pa se nihče tudi po večkratnih poskusih ni odzval. Najintenzivneje so sodelovale organizacije iz Bosne in Hercegovine.

podatkov prihaja iz popolnoma (c) neformalnih pogovorov, ki so zaradi mojega zanimanja potekali v neformalnem delu že omenjenih delavnic ali drugih mednarodnih srečanj v zadnjih nekaj letih, kjer sem imela možnost spoznati predstavnike nevladnih organizacij iz držav bivše Jugoslavije.¹¹

Združitev vseh teh metod je bila potrebna predvsem zato, ker je raziskovanje učinkov multikulturalizma v kratkoročnem obdobju zelo zahtevno, kar ugotavljajo tudi sami izvajalci programov v nevladnih organizacijah: kljub letom dela na multikulturnih projektih še vedno ne morejo odgovoriti na vprašanje, kako učinkoviti ali uspešni so, ter ali so posledice njihovega dela (sploh) vidne.

4 REGIONALNO-HISTORIČNE DETERMINANTE MULTIKULTURNIH MEHANIZMOV NA BALKANU

Multikulturne mehanizme v tem tekstu razumem kot tiste ideološke dejavnike, dogodke, osebnosti in vse tisto, kar uravnava gibanje oz. delovanje v smeri multikulturno organizirane družbe. V celotnem procesu imajo določeno in vnaprej definirano funkcijo. S tem ko jih bom nanizala na enem mestu, bo očitneje, da ti mehanizmi niso le medkulturne podobnosti, tj. skupna mitologija, etnični in religijski izvori, vedenjski vzorci ipd. Za potrebe medkulturnega združevanja so lahko ustvarjeni popolnoma na novo ali pa so rekonstrukcija že obstoječih. Ker se bom kasneje osredotočala samo na ideologijo bratstva in enotnosti (oz. jugoslovanstvo druge Jugoslavije) naj bosta naslednji dve poglavji namenjeni kratkemu pregledu tistih multikulturalizmov, ki so se pojavljali v drugih, posameznih obdobjih (Levi-Straussov koncept sinhronega opazovanja) in njihovim izmenjavam skozi zgodovino (Levi-Straussov koncept diahronnega opazovanja). S tem bo kasneje lažje umestiti analizirane mehanizme jugoslovanske ideologije in nove, multikulturne v post-jugoslovanskem prostoru: jasneje bo,

¹¹ V nadaljevanju bom podatke citirala po naslednjem vzorcu: podatki pridobljeni iz intervjujev – OI, podatki pridobljeni preko opazovanja z udeležbo – OU, podatki pridobljeni v neformalnih pogovorih – NP. Pri citiranju bom uporabljala samo omenjene akronime, državo in letnico pridobljenega podatka. Izjave in intervjuji so bili pridobljeni s pomočjo naslednjih organizacij in njihovih članov: CreActiv, Dinara Forum, Dosta!, IPAK-Mladost gradi budućnost, Mladi liberali Bosne i Hercegovine, Telex (Bosna in Hercegovina); EU Club, Obiteljski centar Ličko-senjske županije (Hrvaška); Council for prevention of Juvenil Delinquency, Youth Council for Cross Border Cooperation (YC4CBC), Mladinski iniciativi (Makedonija); Youth Club Bačka Palanka, Young researchers of Serbia, OSMEH (Srbija). Natančnih imen udeležencev in imen organizacij ob izjavah ne bom navajala, ker želim zaradi nadaljevalnega proaktivnega sodelovanja med njimi preprečiti potencialne konflikte, ki sem jim že bila priča in ki jih tudi omenjam v zadnjem delu naloge.

ali so se mehanizmi ponavljali, obnavljali ali nastajali popolnoma na novo in kako so si bili različni/podobni tudi glede na vladajoči družbeni in politični red (tako v socialističnem kot v večstrankarskem oz. parlamentarnem političnem sistemu).

4.1 Zgodovinska podstat v povezovanju kulturnih skupin na Balkanu

Vsa (ra)združevanja – kulturna, religijska, politična, gospodarska itn. – je za boljšo orientacijo najbolje najprej razporediti po časovnici. Razni imperiji (rimski, bizantinski, frankovski, otomanski, avstrijski/avstroogrski) in kraljevine (SHS/Jugoslavija) so za sabo pustili zgodovino in zavest o nekakšnih pan-združevanjih. Jugoslovanska ideja denimo (natančneje jo bom obravnavala kasneje) je nastala iz prepričanja, da si južnoslovanski narodi delijo skupno zgodovino, tisto, v kateri so bili na podlagi etničnih, lingvističnih, religioznih, političnih idr. podobnosti že povezani. Zavest o njej se je oblikovala na etničnem temelju slovanskih plemen, ki so naselila največji del balkanskega polotoka in postopoma ustvarila medsebojno podobno kulturo. Hadži Vasilev (1969, 6-7) razvije teorijo, v kateri imata družbena delitev dela in njen razvoj poglavitno vlogo v zgodovinsko pogojenem povezovanju južnih Slovanov. Srednjeveška organizacija z nizko stopnjo proizvodne moči namreč ni zahtevala razredne stratifikacije, prav tako ne medosebnega povezovanja zaradi ekonomskih dobrin, izmenjevanje teh znotraj ozkih lokalnih skupnosti pa ni spodbujalo ravoja prometnih povezav. Medsosedska bojevanja za pridobivanje bogastva so še dodatno prispevala k zapiranju in izolaciji posameznih skupnosti. Zato je Hadži Vasilev prepričan, da je šele korenita sprememba zgodovinskih okoliščin, konec fevdalizma in začetek industrializacije, bistveno doprinesla k širšemu, sprva predvsem ekonomskemu povezovanju ljudi. Preobrat v družbeni ureditvi je posledično privedel tudi do spraševanj o etnični sorodnosti, enotnosti, podobnostih v kulturi in jeziku idr. Lokalno izoliranje je postalo nesmiselno; kazale so se potrebe po vse večjem združevanju ljudi in medsebojni soodvisnosti tako v ekonomskem kot drugih delih vsakdana.

Tako se začenja razvijati zavest o enotnosti naroda (...). Pojavijo se nove skupne zgodovine, ki jih producirajo ideologi, in ki so narejene tako, da ustrezajo okviru nacionalističnih potreb: hvalijo in glorificirajo vse v zgodovini, kar doprinaša njihovim tezam, in odstranijo, ignorirajo in zaobidejo vse, kar jim ni pogodu (Hadži Vasilev, prav tam).

V obdobju pred industrializacijo so se fevdalci združevali predvsem, kadar jim je pretila zunanja nevarnost. Ideja o osvoboditvi od zavojevalcev je ena bistvenih predpostavk za

»osnovanje uspešnega ekonomskega, družbenega in kulturnega razvoja naših narodov,« je prepričan Hadži Vasilev (prav tam).

Že pred devetnajstim stoletjem so na območju širšega Balkana obstajali številni koncepti, ki so med sabo povezovali raznovrstne kulturne skupine. Bakić (1985, 20-21) govori o ti. *pan-gibanjih*,¹² ki so združevala posamezne etnije, narode, države, dele kontinenta in organizirale svoje parole in programe, v katerih so povzemali težnjo po oblikovanju nadnacionalnih, etnično in narodnostno nezamejenih skupnosti, zgrajenih na temelju skupnih zgodovinskih izkustev ali prihodnjih vizij.

V njihovem bistvu je bila združena težnja, da na osnovi etnične in kulturne enakosti oz. političnega in ekonomskega združevanja naroda ustvarijo socialno-politično in ekonomsko dominacijo na večjem geopolitičnem prostoru, ter tako ohranijo svoje politične in ekonomske pozicije in razširijo svoje imperialistične aspiracije (Bakić, prav tam).

Hkrati je potrebno poudariti, da so se poleg velikih pan-družbenih ureditev vrstile tudi tiste, ki so te velike medkulturne skupine nasilno razdrobile: najprej z zamejevanjem v narode, kasneje, še intenzivneje, v nacije. V teh primerih je bila etničnost res pogosto predpogoj za narod, čeprav so se mnoge etnične skupine v narodne, hegemone kulture zgolj inkorporirale (denimo Vlahi, Romi ali Judje). V kontekstu multikulturalizma so bila ta zgodovinska obdobja formiranja narodov in kasneje nacij¹³ problematična ravno zato: vedno so preferirala monokulturo, monoetnijsko. V ta namen je bil zgodovinski razvoj pogosto ideološko prirejen in prilagojen, spodbijal je obstoj zgodovinskih multikulturalizmov in zagovarjal monokulturne oblike, torej tiste in take oblike narodov, ki so temeljile na etnični skupini z enotno zgodovino in izvorom. Dolgoletno in ustaljeno multikulturno prakso na Balkanu je v resnici najbolj ogrozilo in zavrlo obdobje v devetdesetih (ki pa še traja), ko je zacvetela ideologija naroda in nacije.

¹² Predpona pan- izhaja iz grščine in pomeni »vse«, »vključiti vse člane«; *panslavizem* je bilo gibanje v 19. stol., ki si je prizadevalo združiti vse Slovane; začelo se je na Češkem in se zelo hitro populariziralo tudi drugod, na Balkanu pa z iliristi (Encyclopedia Britannica 2010).

¹³ Pojav množičnega nacionalizma v 19. stoletju Mazower razlaga kot gibanje, ki je pritegnilo kmete, pa ne zaradi abstraktnih političnih konceptov (kakršen je bil pravgotovo na začetku tudi koncept nacije), pač pa predvsem zaradi s tem procesom povezanih pravic do zemlje, zaslužka in pravičnih davkov (Mazower 2008, 43).

4.2 Medkulturna veziva v enem času in prostoru

Eno osnovnih gibal ideje jugoslovanstva v programih povezovanja je bila kulturna bližina južnoslovanskih narodov. Etnična in kulturna sorodnost pa sta vedno potrebovali tudi ideološko vsebino in smisel, ki naj bi prebujala občutke in zavest o izvorni naravi slovanstva, in o tem, da naj bi od neke zgodovinske točke dalje živeli skupaj, združeni in obvarovani pred zunanji zavojevalci (Bakić 1985, 26). Povezovanje je potekalo na osnovi podobnosti – v religijskem, etničnem, kulturnem smislu – ne pa tudi enakosti (če enakost razumemo v razmerjih moči). Posamezne etnije so v medkulturnih podobnostih videle most, preko katerega lahko prečkajo tudi razlike.

Paradoksalno je, da multikulturni koeksistencializmi na ravni vsakdanjega življenja nemalokrat funkcionirajo popolnoma brez težav in da so jih pogosto razdrle prav politike ali ideologije, ki so prišle iz različnih političnih centrov moči. Ti pa so zasledovali svoje interese in ne tistih, ki so prihajali s strani širokih množic. Znotraj religije, ki velja za eno glavnih razdiralnih medkulturnih ločnic na Balkanu, se primeri tega vsakdanjega, učinkovitega multikulturalizma kar vrstijo. Eden takih je denimo obred pobratimstva, kjer so mladi možje iz družin z različnimi veroizpovedmi drug drugemu prisegli medversko zvestobo. Pripoved o bitki iz sredine sedemnajstega stoletja, kjer so bili zajeti številni krščanski vojaki, govori o podarjanju vere, kjer *nevernik*¹⁴ in musliman polížeta kri drug drugega in s tem postaneta brata v veri. Zavezo skleneta z izjavo: »Tvoja vera je moja vera in moja vera je tvoja.« S pobratimstvom so si pomagali iz ujetništev in se kot *verski bratje* zagovarjali pred pašami (Mazower 2008, 71-72). Ta primer poudarja pomen razlik, ki prihajajo po principu od zgoraj navzdol: otomanski imperij je hierarhiziral ljudi glede na njihovo veroizpoved. Po drugi strani so bile razlike *med ljudmi za ljudi* pogosto nepomembne, še posebej če je šlo, kot v zgornjem primeru, za vprašanje življenja.

Podobnosti in razlike so v kratkih časovnih sosledjih pogosto igrale zelo protislovno vlogo: tisto, kar so bile v enem obdobju podobnosti (npr. jezik), argumenti združevanja, so lahko v drugem postale razlike in s tem dejavniki mednacionalnih antagonizmov in sporov. »Ta protislovnost je prišla do izraza, kadar se je precenjevala ali podcenjevala pomembnost in vrednost teh faktorjev, posebej v nacionalnem razvoju posameznih narodov« (Bakić 1985, 26-

¹⁴ Neverniki v Otomanskem imperiju so bili običajno verniki drugih monoteističnih religij.

27). O tem, kako kulturno religijske determinante postanejo pomembne za (ra)združevanje, šele ko jim pripišemo (ideološki) pomen, piše tudi Mazower (2008, 17):

Etnična mešanica na Balkanu je ostala stoletja presenetljivo nespremenjena in večino časa ni bilo nobenih etničnih konfliktov: zakaj je mešanica postala politično nestanovitna v zadnjem desetletju ali dveh? (...) tako, kot je Evropa dala Balkanu kategorije, s katerimi so se ljudstva definirala, je tem v obliki pretežno modernega romantičnega nacionalizma dala tudi ideološko orožje, s katerim se lahko uničijo.

Močna prepletenost etnične identitete z religijsko zelo otežkoča že tako kompleksno etnično sestavo Balkana. Čeprav je identificiranje plemen, kasneje narodov, na podlagi religije (in ne etničnosti!) starodavna balkanska tradicija in zapuščina, se je po padcu otomanskega imperija značaj vere, njeno družbeno interpretiranje in pozicija, bistveno spremenil. Pojmovanje narodnosti, kakršno se je uveljavilo v zahodno evropskih državah, je bilo zaradi primarnega in dolgo tudi edinega vira identifikacije prek religije zato skrajno nenavadno: »Na Balkanu poreklo in jezik ne štejeta nič pri narodnosti. Narodnost se določa po cerkvi, kateri pripadaš« (Fraser v Jezernik 1998, 179). Ker že turške oblasti niso delile prebivalstva glede etničnih pripadnosti, pač pa je bila zanje ključna veroizpoved, se nacionalna in politična zavest tega območja nista razvili vse do balkanskih vojn (Rittih v Jezernik 1998, 182). »Brezbrižnost do nacionalističnih kategorij«, kakor tako vedenje imenuje Mazower (2008, 52), se je odsevala v občutku pripadnosti skupini, ki jo je od drugih razmejevala religija. Koncept moderne etnične politike na Balkanu je zato relativno nova stvar,¹⁵ kljub temu, da so jezikovno, etnično in religiozno raznolika ljudstva tu bivala vse do naselitve Slovanov in še dlje.

Toda religija naenkrat ni bila več samo pomemben političen dejavnik, pač pa »zaznamovalka nacionalne identitete, ki je preteklost ni poznala. (...) Spremenila se je v *nacionalno religijo*« (Mazower 2008, 85). Otomanska država namreč ni oblikovala svoje skupnosti na podlagi šole in vojske, ki sta v moderni državi ključni instituciji pri širjenju nacionalne identitete, prav tako ni svoje skupnosti omejevala glede jezika; prebivalci Otomanskega imperija so bili identificirani samo na podlagi vere (Jezernik 1998, Mazower 2008).¹⁶ Religijska pripadnost je še danes bistvena komponenta etnične identifikacije. Samo za oris, po raziskavah United

¹⁵ Etničnost začne dobivati na pomenu s francosko revolucijo (1798), na Balkanu pa od sredine 19. Stoletja dalje.

¹⁶ Na vsakdanji ravni so obstajale tudi druge hierarhije in identifikacije, npr. spolne, ekonomske, starostne, regionalne, jezikovne, poklicne ipd.

Nations Development Programme iz leta 2008 je samoidentificiranje respondentov v Bosni in Hercegovini v anketnih vprašalnikih pokazalo naslednje podobnosti: 48,3% vprašanih se je opredelilo kot Bošnjak in hkrati 40% ljudi kot musliman; 34% kot Srb in 31% kot pravoslavac; 15,4% je bilo deklariranih Hrvatov in 15% katoličanov (United Nations Development Programm 2008).

Enačenje verske in etnične pripadnosti pa je žal postalo vir visoke stopnje medsebojne netolerance¹⁷ že pred vojnami v devetdesetih. Vendar pa kar nekaj analitikov opozarja, da so bila mnoga potencialna trenja na tem območju neštetokrat omiljena in razelektrena prav s pomočjo lokalnih (multikulturnih) praks (Mazower 2008, 72). In prav te v mnogočem pomembno zanikajo teorije etničnih vojn, ki so nastale po dogodkih v devetdesetih. Mnogi v uspešnem balansiranju medkulturnosti poudarjajo Titovo karizmo, vendar pa ne gre pozabiti, da so sožitja med različnimi kulturnimi skupinami na tem območju obstajala že bistveno prej. V naslednjem poglavju bom zato analizirala izbrane balkanske multikulturne ideologije še pred obstojem »Titove karizme«.

¹⁷ Wilson (1979, 6) denimo, je naraščajoče napetosti v SFR Jugoslaviji argumentiral z zgodovinsko razdelitvijo Slovenije in Hrvaške z Dalmacijo, ki je ostala pod Avstrijskim cesarstvom na eni strani, in Makedonije, Bosne in Srbije, ki so ostale pod Otomanskim imperijem na drugi. O prihodnosti je, tako trdi, odločala meja med Hrvaško in Srbijo, četudi med njimi nikoli ni bilo očitnih razlik, saj imajo nenazadnje iste, slovanske prednike. Vendar pa je ta, za Wilsona temeljna zgodovinska ločnica, vplivala tudi na ločitev po kulturnih linijah: svojo tezo poenostavljeno razloži z uporabo različnih tipov pisav: Hrvati so s habsburško monarhijo in nato Avstro-Ogrsko ohranjali katolicizem in zato uporabljali latinico, Srbi pa pravoslavje in z njim cirilico. Tako vsi govorijo praktično isti jezik, sklene Wilson, ampak zgodovinske preddispozicije so privedle do tega, da ga Hrvati opismenjujejo z latinico, Srbi pa s cirilico (Wilson, prav tam). Nekritično bi bilo verjeti, da je ločitev v pisavi vplivala na razpad SFRJ, in še več, na vojne, ki so bile tolikokrat obrazložene in opravičevane z etničnostjo (in ne z drugimi kulturnimi različnostmi, med katerimi sta tudi jezik in pisava). Če bi bila namreč že tako minornna razlika dovolj za dogodke, kakršne je doživel Balkan v devetdesetih, potem o uspešni multikulturni prihodnosti sploh ne bi imelo smisla razglabljati in si je želeti: današnji globalno zasnovan multikulturalizem se namreč sooča z neprimerljivo večjimi medkulturnimi raznolikostmi, ki bi po takšni teoriji, kot je Wilsonova, lahko peljale še dlje od Huntingtonovega spopada civilizacij; nemara celo v popolno izničenje. Navkljub nasprotovanju in velikim pomislekom teh tez, pa teorijo vendarle omenjam, saj enostavno prikaže, kako tudi najbolj banalni in vsakdanji faktorji skozi procese ideologizacije naenkrat postanejo primerno orodje za razlago konfliktnosti in kako določene politične elite kulturne razlike zlahka uporabijo zavoljo svojih interesov.

5 IDEOLOGIJE IN MEHANIZMI MULTIKULTURNIH KOEKSTISTENC

5.1 Obdobje pred Titovo Jugoslavijo

Zgodovina imperijev, velikih civilizacij in družbenih sistemov ima na Balkanu prav tako tradicijo kot mediatizirana in včasih pretirano podpihnjena obravnava konfliktnosti.¹⁸ »Napačno bi bilo videti jugovzhodno Evropo kot območje trajnih konfliktov in represije nad skupinami, ki svojo identiteto prilagajajo vladajoči eliti,« pravi Gallagher (2000, 86). Prav nasprotno, tu so se zvrstila številna nadsocijalna gibanja, vsakodnevnne prakse in družbene ureditve, ki kažejo na dolgo multikulturno tradicijo.

Ker osrednji predmet mojega preučevanja niso multikulturni koeksistencializmi pred pojavom Titove Jugoslavije, so pa zagotovo pomembni za kontekstualni oris, sem iz vseh izbrala tiste, ki se v besedilu v sosledju nadgrajujejo oz. dopolnjujejo vse do osrednjega raziskovalnega primera jugoslovanstva po 1945, bratstva in enotnosti znotraj njega in na koncu do današnjega evropskega multikulturalizma. Hkrati naj bo to poglavje kratek uvid v to, da so multikulturene družbene ureditve vedno obstajale, da torej niso izum moderne zgodovine in še posebej, da tudi negativno konotirani Balkan¹⁹ (še posebej, kadar ga povezujemo s kulturno stabilnostjo in sožitji) z uvozom novih evropskih multikulturalizmov ne začneja s popolnoma novim in do danes neznanim poglavjem.

¹⁸ Namerno uporabo termina mediatizacija na tem mestu izkoriščam za kratek ekskurz o pomenu medijev v množični distribuciji ideologij. Ob razpadu Jugoslavije je bilo v medijih prisotno radikalno prikazovanje dogodkov, ekskluzivistično poročanje in manipuliranje pri širjenju etničnega in verskega sovraštva, mestoma pa celo vojna propaganda. Leta 2009 je neodvisno društvo novinarjev Srbije (NUNS) zaradi tega vložilo kazensko ovadbo proti nekaterim vodilnim poročevalcem, ki so se javljali v radijski in televizijski program v Beogradu in Novem Sadu, ter pisali za časopisa Politika in Večernje novosti v času vojne (več: M.R. 2009). S terminom mediatizacija, ki ga je v medijskih študijah razvil Thompson (1995) želim poudariti procese, ki na tak način upravljajo z vidnostjo: ko mediji izpostavijo določene dogodke, fenomene (v konkretnem zgornjem primeru so to kulturne in verske različnosti), jim pripišejo pomene (običajno radikalne, torej ekskluzivistične navzven in inkluzivistične navznoter) in tako vplivajo tudi na publiko, na javno mnenje, opredeljevanje in presojanje. V uveljavljanju ideologije na vsakdanji ravni je zato mediatizacija ideoloških vsebin zelo pomembna.

¹⁹ Ta negativna etiketa je pravzaprav *balkanizem*, o katerem Dušan I. Bjelić pravi, da je njegova bistvena značilnost nekritično pejorativno pristopanje do vsega balkanskega, pa tudi nekritično sprejemanje nepreverjenih predpostavk in stereotipov, ki se vežejo na geografsko in predvsem kulturno območje Balkana (Bjelić 2002, 5).

a) Multikulturalizem po otomansko

Medkulturne razlike v Otomanskem imperiju, s katerim začnjam kontekstualni oris predjugoslovanskih multikulturnih koeksistenc, so običajno pomenile razlike v verovanju in religijski pripadnosti. Etnična identiteta posameznikov je bila v resnici nevidna; poleg religijskega sta bila pomembna še socialni in ekonomski status, ter regionalna in jezikovna identifikacija. Ker je povezovanje religije in etnije še danes neobhodno v razumevanju zadnjih konfliktov na Balkanu, pravtako pa tudi za razumevanje nadaljnjega razvoja, je razlog, zakaj bom od vseh bolj oddaljenih multikulturnih praks (Bizantinsko cesarstvo, Habsburška monarhija, itd.) posvetila zgolj organizaciji in upravljanju z njimi v Otomanskem imperiju. Implementacija sodobnega multikulturalizma ni mogoča brez zavedanja o pomembnosti oz. celo zamenljivosti religijske identitete z etnično (danes celo z nacionalno), zato je pomembno preučiti njene nastavke v zgodovini.

Čeprav je imperij podedoval mnogo težav, ki jih Bizantinci niso uspeli rešiti, je dokaj uspešno vzpostavil sistem družbenega sodelovanja med etnično, religijsko in lingvistično različnimi skupinami ob obalah Sredozemskega morja (Caloyanni 1932).²⁰ Kakor vodstvo drugih nadnacionalnih sistemov, so se tudi Otomani zavedali svojega kulturno heterogenega okolja, vendar pa so bili v usklajevanju potreb posameznih skupin vse do 19. stoletja najbolj uspešni. Ker so se zavedali potencialne konfliktnosti, ki jo je predstavljala religijska pluralnost, so dokaj zgodaj vzpostavili miletni sistem; specifične pravice in privilegiji so bili dodeljeni z ozirom na pripadnost religijskim skupnostim, pri čemer so muslimani uživali določene prednosti. Te je prinašalo tudi konvertitstvo v islam (Recep 2005, 146).²¹ Sam sistem je resda na nek način ščitil versko raznolikost med posamezniki in skupinami, toda njegovi mehanizmi niso bili usmerjeni k poenotenju in uravnovešenju, pač pa k hierarhizaciji družbenih skupin. Ni šlo za neposredno diskriminacijo nemuslimanskih skupnosti, vendar za princip enakih in enakopravnejših, pri čemer so bili muslimani seveda – enakopravnejši.²²

²⁰ Otomanski imperij se je raztezal po vsej jugovzhodni Evropi, delu Afrike, v Anatoliji in na Bližnjem Vzhodu.

²¹ Recep je prepričan, da je bila delitev Balkana na milete osnova kasnejšim oblikovanjem v nacije, privilegiranost islama v tem obdobju pa naj bi postala jabolko spora z vsemi tremi vodilnimi monoteističnimi religijami. Po njegovem mnenju etnične mržnje nikoli niso zares obstajale: bile naj bi zgolj transformacija nekih starih medreligijskih sporov.

²² Konvertitstvo v islam zaradi večjih pravic oz. laramanstvo (alb. pisan, obarvan, »človek z več obrazi«) bi bila lahko ena izmed historično osnovanih prepričanj, ki pojasnjuje mržnjo do muslimanov še danes. V času Otomanov so se zaradi politike privilegijev številni albanski katoliki navidezno spreobrnil v muslimane; čeprav

Zakaj je torej možno reči, da je otomanski princip vendarle na nek način zasledoval multikulturene smernice, kakršne so običajne tudi danes, če pa je bila ena skupina tako očitno privilegirana? Milet, po veroizpovedih deljene skupnosti, so obdržali svojo avtonomnost, oblikovali so sebi prikladne pravice, imeli so visoko stopnjo avtonomije in organizacije ter svoje kazensko pravo, ki so ga običajno tudi sami izvajali. Sultan je bil avtoriteta, vezno tkivo in civilni poglavar celotnega imperija, v religijskem smislu pa je vrhovno vodstvo izvajal zgolj nad muslimansko populacijo. Z distanciranjem od nemuslimanskih religijskih voditeljev in dopuščanjem avtonomije se je izognil med-miletskim konfliktom in v splošnem članom posameznih miletov predstavljal predvsem vladarja v gospodarskem in upravnem smislu, ne pa tudi avtoritete, s katero bi se poenotili v religijskem in/ali etničnem oziru (Recep 2005, 146). Otomanski družbeni red, in z njim socialni mir, ni temeljil toliko na združevanju in enotenju; ločitev in omejitev etnično-religijskih skupin, čeprav pod skupnim upravnim poveljstvom, je v resnici onemogočala mešanje in integracijo vseh miletov v eno veliko otomansko družbo.

»Empatično razumevanje *Drugega*« (Recep 2005, 154) je zgolj ena od podobnosti, ki jih ima Otomansko cesarstvo skupaj z današnjim pluralističnim multikulturalizmom: bistvene kulturne determinante (navade, tradicije, prakse, jezik) so se ohranjale v skladu s skupnostjo, v kateri so se razvile; bile so zaščitene in ne očiščene, saj islamizacija kultur ni bila tako radikalna kakor pokristjanjevanje. To pa pomeni, da so tudi Otomani zagovarjali tezo o pluralnosti *pravih, dobrih načinov življenja*; otomansko vodstvo namreč ni vsiljevalo misli, da je *dobro življenje* zgolj tisto po islamskih načelih. Delovali so predvsem v skladu z idejo današnjega pluralističnega multikulturalizma, ki zagovarja načelo *živi in pusti živeti*. V imperiju ni bilo prisilnih homogenizacij; ne verskih, ne jezikovnih in ne kulturnih. Ambicije poenotenja se pravzaprav sploh niso pojavile, če pa že, so bili to zametki, ki niso nikoli prav zaživeli.

Navkljub absolutistični obliki vladavine je imela represija mil obraz: kdor se je islamiziral je dobil več pravic, kdor se ni, pač ne – lahko je še naprej prakticiral svoj ne-muslimanski vsakdan. V tem se je imperijski multikulturalizem razlikoval od večine današnjih, saj ti skušajo zanikati družbene hierarhije in s tem preprečiti getoizacije manjšinskih skupin.

so v zasebnosti ostali katoliki, so navzven zagovarjali islam in s tem elegantno pridobili privilegije do boljših poslovnih priložnosti, dobrin, statusa ipd. (več v Smrke, 2007).

Procesi evropeizacije²³ sledijo otomanskemu trendu posrednega nasilja,²⁴ ki se izvaja z razdajanjem občutkov o demokraciji, liberalizaciji, ter zagovorom človekovih in manjšinskih pravic. Enakost je imela oz. ima v obeh primerih svoje jasne meje: že v imperiju je namreč obstajala distinkcija med *enakimi* (nemuslimani) in *bolj enakimi* (muslimani); prav tako pa danes samo *uspešna* evropeizacija omogoča vstop v to drugo, običajno bolj zaželjeno kategorijo. Podobno *razporejanje* se denimo v Sloveniji dogaja že dolgo: mnogi Slovenci so prepričani, da si priseljenci iz bivše skupne države ne zaslužijo dobrih služb in ostalih družbenih privilegijev, dokler se ne naučijo slovenskega jezika. Lokalni primer, ki pa bi ga bilo možno umestiti v katerikoli neuravnotožen globalni kulturni prostor.

b) Ilirizem in ilirsko gibanje

V času upadanja moči velikih balkanskih imperijev, otomanskega in habsburškega, se je želja po tesnejših (med)kulturnih stikih pojavila med Slovani, ki so si želeli povezovanja, celo združevanja, znotraj ali zunaj okvirov teh dveh obstoječih imperijev. Vladimir Knaflič, pravnik in publicist, si je to skupnost zamišljal v obliki nekakšne »balkanske zajednice« in kot politični izraz gospodarske in geografske skupnosti Podonavja in Balkana (Knaflič 1912, 89). Če je bilo Otomansko cesarstvo nadnacionalna skupnost, ki je združevala raznolike kulturne skupine s širšega geografskega področja, se je s panslavizmom in kasneje ilirizmom pojavila bolj specifično zastavljena težnja. Znotraj nje je bilo predvideno oblikovanje nove družbene skupnosti, ki si je delila *krvne*, lingvistične in kulturne podobnosti. Že v 16. stoletju je dominikanski teolog Vinko Pribojević pisal o posebni *ilirski rasi*. V njegovi tezi so bili Slovani potomci Ilirov, Tračanov in Makedoncev (Velikonja 2003, 106). Tudi Juraj Križanić, teolog, duhovnik in pisatelj iz Karlovca – kasneje je veljal za enega od gonilnih panslavističnih idejnikov – je verjel, da so Hrvati, Srbi in Bolgari nekakšna ilirska veja široke slovanske rase. Tak tip »jugoslovanskega bratstva« (Glenny 2000, 44) je v teoriji o panslavizmu najprej ubesedil Jan Kollar, šele kasneje pa jo je realiziral Ljudevit Gaj.

²³ Da sem namesto multikulturalizma uporabila izraz *evropeizacija* ni niti naključje niti zmota. Procesi in težnje po evropeizaciji se pogosto skrivajo za multikulturnimi ideologijami in se z njimi tudi upravičujejo. Več o tem bo govora v zadnjih poglavjih.

²⁴ Posredno nasilje je denimo pejorativno opisovanje Balkana in balkanskih kultur, ki naj bi se s priključitvijo v Evropsko unijo civilizirale, »debalkanizirale«; ali pa denimo pisanje, da bi Unija Balkance »skozi kulturo in izobraževanje lahko fundamentalno spremenila« (Papandreou 2000). O podobnih indirektnih negativnih, žaljivih podobah v javnem diskurzu sta več pisali npr. Petrović, 2009 in Todorova, 2001.

Prizadeval si je predvsem za združitev vseh Hrvatov z ostalimi južnimi Slovani. Ilirizem ali ilirsko gibanje se je želelo otresti avstrijskih in ogrskih diktatorskih krempljev ter vzpodbuditi združitev južnih Slovanov v eno državo z enim imenom in jezikom (Bakić 1985, 22). Ljudevit Gaj je, odkar je bila ideja skovana (l.1830), trdil, da imajo

(južni) Slovani enake korenine, govorijo variacije jezika, ki je v svoji osnovi enak, in da so to v bistvu ljudje enega naroda ali nacije in imajo tako rekoč naravno pravico do samostojnosti in unije v svoji lastni državi (v Rusinow 2003, 12-13).

Panslavizem je bil inspiracija v filozofskem in idejnem smislu, ki so jo iliristi leta 1841 pretopili v svojo politično stranko in program z načeli spoštovanja do unije južnih Slovanov, čeprav je ta unija v resnici zaobjemala predvsem cilje Hrvaške, Slavonije in Dalmacije (Glenny 2000, 44). Te centralistične težnje so se, kot še mnogokrat kasneje, izkazale za zmotne, saj različnim narodom regije ponovno (kot v starem avstro-ogrskem sistemu) niso omogočile avtonomnosti, enakopravnosti in suverenosti in s tem optimalnih pogojev za razvoj (Bakić 1985, 26). Gibanje je bilo najbolj močno v letih od 1830 do 1860, a se je od velike ideje združitve vseh južnih Slovanov od Koroške in Kranjske ter vse do Bolgarije, na koncu uveljavilo predvsem v hrvaških provincah, Dalmaciji in katoliških delih Bosne (Velikonja 2003, 110).²⁵

Ilirsko gibanje je pravzaprav zelo specifičen primer multikulture skupnosti, ki nekoliko uhaja iz kategorij, ki sem jih navedla v začetnih poglavjih. Iliristi si namreč niso prizadevali urediti skupnosti, v kateri bi bivale popolnoma različne kulture. Nasprotno, v tej ideji naj bi se v nadnacionalno skupnost združili potomci istih prednikov, združevala naj bi jih torej natančno definirana podobnost z natančno definiranimi »vstopnimi« pogoji. Rečeno z enostavnim primerom iz naših krajev: kakor da bi se danes italijanski zamejci v Sloveniji in v Avstriji želeli združiti z Italijani, ki živijo v matični državi. Gre torej za razdrobljenost neke bolj ali manj podobne kulture, ki si deli podobne kulturne vsebine. V bistvu je bil to celo neke vrste nacionalistični projekt, kjer naj bi vse vključene skupine postale en sam, južnoslovanski oz. ilirski narod, vse ostale identitete pa bi bile s časom pozabljene. Prav v tem pa se multikulturni značaj ilirizma bistveno razlikuje od jugoslovanske ideje druge Jugoslavije.

²⁵ Velikonja (2003, 108) omeni še t.i. Ciril-Methodovo idejo, ki je bila specifična religijska dimenzija ilirizma iz 19. stoletja. V njej je bila izpostavljena predvsem medсловanska solidarnost na podlagi združitve srbskega pravoslavlja in rimskega katolicizma.

Čeprav sta si oba prizadevala združiti južne Slovane, ideologi jugoslovanske ideje druge Jugoslavije²⁶ nikoli niso razmišljali o izbrisu izhodiščnih narodnih identitet. Povezana skupnost je bila zgolj nadgradnja in težnja k kvalitetnejšemu sodelovanju že obstoječih narodov.

Sodobni multikulturalizmi si, obratno od vseh južnoslovanskih združenj, mnogokrat prizadevajo povezati kulture, ki so si medsebojno različne, morda celo diametralno nasprotni. Jasno, tudi med južnimi Slovani so obstajale razlike; nenazadnje so bili v času ilirizma že v znatni meri narodnostno ločeni. Vseeno pa velja poudariti, da so bile te razlike manjše in jih je težko enačiti z razlikami, ki se pojavljajo v globalno mešani multikulturni skupnosti. Ideja iliristov je težila k zmanjšanju kulturnih razlik, kar bi olajšalo napore do glavnega cilja, zlitja v en sam narod. Sodobni multikulturalizem razlike poudarja oz. do njih vzgaja spoštovanje, na njih gradi. Razlike so vrednota, treba jih je negovati in ohranjati, zato Evropska unija namenja precej finančnih sredstev tudi programom, ki spodbujajo ohranjanje različnih kultur in kulturnih tradicij.

Navkljub navedenim razlikam med ilirizmom in današnjim multikulturalizmom pa je pred obravnavo jugoslovanske ideje razumevanje ilirizma zelo pomembno, saj je v marsikaterem pogledu pomembno vplivalo na njen razvoj.

c) Jugoslovanska ideja pred Titovo Jugoslavijo

Jugoslovanska ideja ima dolgo in kompleksno zgodovino, realizirala se je znotraj mnogih političnih ureditev (država, kraljevina, federacija), zamenjala mnogo političnih vodstev in celo najbolj osnovnih delcev idej o tem, kakšna skupnost naj bi sploh bila in kako naj bi delovala. Vendar pa v tem tekstu natančno zgodovinsko zaporedje in opisovanje ideološke konstitucije Jugoslavije do socialistične federativne republike ni primarnega pomena. V skladu z raziskovalnimi vprašanji raje izpostavljam multikulturne mehanizme, zamisli in ideje ter podobnosti s sodobnimi multikulturnimi ideologijami. Ideja južnoslovanske skupnosti je zanimiva predvsem zato, ker njeni mehanizmi niso temeljili le na združevanju zaradi

²⁶ Ideja prve Jugoslavije je namreč zagovarjala samo en, jugoslovanski narod, Srbi, Hrvati in Slovenci pa so bili zgolj njegova plemena. Hrvati in Slovenci so zato v tem videli tihi srbski nacionalizem pod novim imenom. Jugoslavizem druge Jugoslavije je bil v tem pogledu popolnoma drugačen: priznaval je vse jugoslovanske narode in nad tem skušal razviti nadnacionalno jugoslovansko identiteto.

podobnosti, pač pa na iskanju dolgoročnih rešitev, kako bi se konkretne južnoslovanske narodne skupine v prihodnje najučinkoviteje (o)branile pred večjimi in močnejšimi narodi; najprej pred Avstrijci, Italijani in Madžari (Rusinow 2003, 26). Šele po tem obrambnem razlogu je bila zgodovina in konstrukcija prve skupne jugoslovanske države zastavljena na močni ideologiji združitve vseh južnih Slovanov med Jadranskim in Črnim morjem, spajale pa bi jih politične, lingvistične, religijske in kulturne vezi (Vasović v Volčič 2007, 73). Idejo je pomembno vodila zamisel, da si morajo biti južni Slovani tudi v novi državi enakopravni, saj imajo skupno etnično poreklo. Temeljila je na skupni prihodnosti oz. viziji nove, združene skupnosti na osnovi ohlapno definirane skupnega porekla. Sprememba, ki bi jo v novi uniji začutili vsi narodi, je nekakšna *osvoboditev*, ki se kot rdeča nit vleče skozi celoten razvoj jugoslovanske ideje, ter poudarek, da se v novi skupnosti nadvlada enega samega naroda ali narodnostne skupine ne sme več ponoviti.

Jugoslovansko idejo sta intenzivno razvijala hrvaški škof Josip Juraj Strossmayer in duhovnik Franjo Rački, ki sta nadgrajevala ilirsko idejno zapuščino o kulturni in politični združitvi južnih Slovanov. Njun prvotni namen je bil organiziranje hrvaškega odpora proti habsburški nadvladi, vendar pa sta se zavedala, da se bosta v želji po uspehu morala po pomoč obrniti k slovanskim sorodnikom na Balkanu in drugje. Njuni cilji so bili zato dvojni: združitev vseh habsburških južnoslovanskih teritorijev v federalno urejeni habsburški monarhiji in zatem ustanovitev južnoslovanske federativne države, ki bo k habsburškim južnim Slovanom priključila še Srbe in Črnogorce (Banac 1988, 94; Velikonja 2003, 111).

Ko je ideja o Jugoslaviji nastajala, je gradila tudi na ideologiji skupinske in jasno, nadnacionalne identitete, ki jo je predstavljala pripadnost slovanstvu. V resnici je bila kompromitirana zelo kmalu po tem, ko se je udeležila v skupni državi: namesto da bi narode *osvobodila* in poenotila, jih je spet razedinila, s prevlado močnih med njimi sejala razdor in zaostrovala medosebne spore (Hadži Vasilev 1969, 12). Dokler so se narodi borili za višji nadnacionalni cilj, ki se je – paradoksalno – imenoval »nacionalna osvoboditev« ali »narodnoosvobodilni boj«, je zedinjena skupnost funkcionirala. Kmalu zatem, ko se je vzpostavila, cilji niso bili več nadnacionalni, pač pa so zopet postali partikularni: Kraljevino Jugoslavijo so skoraj izključno obvladovale srbske politične elite. Toda, rečeno s Kardeljem, ki je kasneje podobno trdil za Titovo Jugoslavijo, nič drugače pa ni bilo v kontekstu Kraljevine:

Jugoslovanska skupnost ni bila niti zadeva etničnih podobnosti, niti idealov, pač pa interesov in zgodovinskih potreb. Skupnost narodov Jugoslavije ne bazira na njihovi etnični povezanosti, ampak na združenih interesih, ki izhajajo iz skupne usode (Kardelj v Jović 2003, 169-170).

Kraljevina SHS je bila torej prva ožja, pa vendarle nadnacionalna skupnost, ki je pokazala, da etnična in kulturna podobnost nista edini preddispoziciji za oblikovanje take skupnosti; lahko pa k temu pripomoreta in olajšata celoten proces. Prihodnost takšne skupnosti včasih temelji tudi na drugačnih dejavnikih; v drugi Jugoslaviji je bil to denimo delavski razred, v Evropski uniji skupno gospodarstvo. V socialno ekonomski in politični soodvisnosti vizije takih skupnosti je zatorej »ta fakt [kulturno-etnična podobnost, op.a.] bolj ideološki element, ki z močjo emocije spodbuja k akciji in vnaša poseben duh idejam in gibanjem za združenje« (Bakić 1985, 28).

Zanimivo pa je, da so pomembno vlogo v političnem in družbenem povezovanju tega dela Balkana vedno znova igrali predvsem kulturno-religijski faktorji, ki se jih je ali pretirano poudarjalo ali – s poudarki na drugih dimenzijah: razredu, osvoboditvenem boju ipd. – namerno in kot-da nehote ignoriralo oz. razumevalo, kakor da niso pomembne. Ali še več, da se jih da preseči. To kontinuirano nihanje (ne)pomembnosti kulturne pluralnosti se kaže tudi v enem od že omenjenih paradoksov, ki se v jugoslovanski ideji pojavlja vse od začetka. Namreč, pan-združenja oz. nadnacionalna poenotenja so pogosto poganjali popolnoma partikularni nacionalni mehanizmi. »Boj za osvoboditev«²⁷ (Bakić 1985, 16) ima zato v tej zgodbi posebno mesto: ponuja številne razlage in argumente za idejo združenih južnih Slovanov. Prvi jugoslovanski ideologi so videli osvoboditev v združitvi, pa vendarle jim je ta v osnovi in najprej služila kot instrument za lastno nacionalno osvoboditev.²⁸ Nacionalna zavest Srbov, Hrvatov in Slovencev (čeprav so se v prvi Jugoslaviji poimenovali še kot *plemena*) je bila ob konstituiranju ideje že preveč močna, da bi jo zamenjala jugoslovanska. Jugoslavija, ki se je s temi preferencami na koncu poenotila v eno politično skupnost, je bila zato le multi-nacionalni rezultat prvotnih nacionalnih idej in nacionalističnih programov posameznih srbskih, hrvaških in slovenskih narodnih identitet (Rusinow 2003, 13). Zato

²⁷ Tako imenovanih »bojev« je bilo kar nekaj; na tem mestu mislim na *osvoboditev* južnih Slovanov izpod habsburške monarhije, kakršno sta si zamišljala Strossmayer in Rački.

²⁸ Jugoslovanska ideja je v tem kontekstu svoj vrh, svojo *osvoboditev* videla v dveh končnih oblikah: v Kraljevini Jugoslaviji v (1) unitaristični združitvi vseh narodov v enega, jugoslovanskega, v Titovi Jugoslaviji pa (2) v pluralistični ureditvi, kjer bi se posamezni narodi ohranili, a vseeno bivali pod enim skupnim političnim okvirom.

vedno živih nacionalističnih teženj posameznih treh velikih plemen v promociji združitve narodov Jugoslavije ne gre zanemariti tudi (in še posebej!) znotraj preučevanja multikulturno zasnovane skupnosti.

Vsi trije veliki jugoslovanski narodi so sicer imeli izkušnje iz podobnih institucionaliziranih multikulturnih skupnosti, vendar pa so, bolj kot srečno multikulturno prihodnost, v združitvi videli možnost realizacije svojih, povsem individualnih ciljev. Zato je možno reči, da je nadnacionalna, etnično in religijsko mešana skupnost, predstavljala predvsem posledico in ne vzrok. Tovrstna združitev je bila namreč eden od načinov, kako se osvoboditi izpod neželenih nadvladavin, kulturna podobnost pa predvsem dobrodošla prednost. Poenotenje južnih Slovanov je bilo potemtakem posledica primarne osvoboditvene (Slovenci, Hrvati) ali razširitvene (Srbi) težnje. O vzroku bi lahko govorili zgolj, če bi se kulturna in jezikovna podobnost izkazali za najpomembnejša dejavnika pri povezovanju, torej da bi potreba po takšni zvezi vzniknila iz domnev, da si Slovani delijo skupne kulturne in zgodovinske vzorce in bi zato lahko konstruktivno in proaktivno sodelovali. Vprašanje na tem mestu pa je, koliko multikulturnih združb v resnici sploh nastane brez politične motivacije. Študijski primer, pa tudi aktualizacija multikulturnosti v državah bivše SFR Jugoslavije, bodo pokazali, da so bili vzroki povezovanja praktično brez izjeme politični.

Naj na koncu poglavja prvi jugoslovanski multikulturalizem umestim v kategorizacijo, ki jo uporabljamo danes. Ker so se znotraj ideje ves čas pojavljale tudi centralistične težnje, predvsem narodov, ki so številčno prevladovali, bi ga bilo še najlažje primerjati z definicijami korporativnega multikulturalizma. Različnost je znotraj ideje vedno imela svoje mesto, prav tako se je lahko udeleževala v vseh zasebnih praksah, v javnem prostoru pa so bili vedno živi tudi hegemonski namigi, želje po asimilaciji. Prve jugoslovanske multikulturne ideje in korporativni multikulturalizem sta si podobna še v nečem: znotraj njiju se (je) vedno poudarja(la) pomembnost istovetnosti kultur, pomembnost skupnih izvorov in skupne prihodnosti – v enotnosti. To potrjuje tudi Jovičev (2003, 164) namig, da se je na Bolgare (kot Slovane) vedno gledalo kot na brate,²⁹ čeprav nikoli niso bili del skupne jugoslovanske države, medtem ko Albanci v skladu z južnoslovansko bratsko ideologijo nikoli niso bili dojeti niti kot bratrancei.

²⁹ To *bratstvo* seveda ni brezmejno; kot med drugimi *južnoslovanskimi brati* je tudi z Bolgari prihajalo do konfliktov.

5.2 Čas Titove Jugoslavije

5.2.1 Jugoslovanstvo v drugi Jugoslaviji³⁰

S koncem druge svetovne vojne je novi ideološki karakter države še opolnomočil obstoječe teritorialne in etnične strukture (Jović 2003, 167). Z zavedanjem o nevarnostih centralizirano naravnane stare Jugoslavije, so vladajoče elite obljubljale zmanjšanje, če ne kar izničenje pritiska s strani velikih nacij in prihodnost brez dominantne etnične skupine, s tem pa liberalizacijo in avtonomijo manjših jugoslovanskih narodov, etničnih skupin in manjšin. Stremele so k oblikovanju »družbe brez države, razredov in skupin« (Jović 2003, 159) in to z namenom:

da bi bilo uresničeno načelo o suverenosti jugoslovanskih narodov, da bi bila Jugoslavija res prava domovina vseh narodov in da to nikoli več ne bi bil prostor katerekoli hegemonistične elite. Jugoslavija se gradi in bo zgrajena na federativnem načelu, ki bo zagotovil popolno enakopravnost Srbov, Hrvatov, Slovencev, Makedoncev in Črnogorcev oz. narodov Srbije, Hrvaške, Slovenije, Makedonije, Črne gore in Bosne in Hercegovine. (...) Nacionalnim manjšinam v Jugoslaviji bodo zagotovljene vse nacionalne pravice (Protifašistični svet narodne osvoboditve Jugoslavije, zasedanje (2) 1945, 12)

Zaradi kulturne heterogenosti Jugoslavije so verjeli, da je »interanacionalistično sodelovanje možno samo med enakopravnimi« (Nikolovski 1979, 21). Enakopravnost pa je predstavljala »predpogoj za ustavitev etničnega separatizma« (Kardelj v Jović 2003, 170). Socialistični jugoslavizem je bila torej ideologija, ki se je zavedala etnične heterogenosti novo nastajajoče države, vendar pa ni ciljala k etnični homogenizaciji, niti k nadvladi ene same nacije. Ta ideologija je svoje gonilo zvedla na delavstvo. Politična in ekonomska homogenizacija države sta predstavljali prioriteto (Vasović v Volčič 2007, 73), ki pa bi jo bilo možno realizirati zgolj z uravnoteženim zbiranjem »nacionalnih, političnih, ekonomskih, kulturnih in drugih pravic narodov in narodnosti v večnacionalni družbeni skupnosti« (Nikolovski 1979, 7). Sama zasnova takšne ureditve je v bistvu zelo presenetljiva, saj je dejansko in popolnoma nezavedno prehitela celo prve institucionalizirane oblike multikulturalizma v Kanadi. Presenetljivo je to, da je ideja od samega začetka poudarjala enakopravnost vseh vpletenih, pa tudi prednosti, ki jih tako enačenje prinaša. In četudi so se v praksi od časa do časa pojavljale

³⁰ Bratstvo in enotnost je pravzaprav del široke ideologije jugoslovanstva in zato ju v resnici ne bi bilo potrebno obravnavati ločeno; vendarle pa ju dajem v dve podpoglavji - prvo uporabljam kot nekakšen uvod prehoda iz prve Jugoslavije in s tem prvih idej jugoslovanstva v drugi Jugoslaviji; bratstvo in enotnost se je začelo nekoliko kasneje in je vseeno imelo nekaj posebnosti, ki so vredne svojega podpoglavja in s tem tudi posebnih poudarkov.

partikularistične težnje – ideja o veliki Srbiji, ki naj bi tlela že v času Jugoslavije, je še danes pogost očitek ob diskusijah o razpadu Jugoslavije in posledicah – uradna ideologija nikoli ni omenjala niti podpirala manipulacije s strani enega naroda. Zagotovo pa ne gre spregledati tudi sočasnosti idej o vzpostavitvi komunističnega družbenega reda, ki je že sam po sebi izpostavljala pomembnost enakovredne vpletenosti vseh na vseh družbenih ravneh in je bila skupnost boljše vrednotena, kakor posameznik.

Čeprav so se v povojni Jugoslaviji nekateri posamezniki identificirali kot Jugoslovani,³¹ in ne kot Srbi, Črnogorci, Slovenci ipd., je Kardelj pogosto ponavljal, da federacija ni »okvir za nobeno novo jugoslovansko nacijo« (v Jović 2003, 168). Jugoslovanski narodi so bili priznani, še več, pripisovalo se jim je močan pomen, kar je bilo izrazito v nasprotju z zgoraj omenjeno ilirsko idejo, ki je sčasoma želela ustvariti novo, popolnoma umetno tvorbo ilirskega naroda. Resda se torej, kakor pravi Kardelj, nikoli ni oblikovala jugoslovanska nacija, vendar pa je bilo »jugoslovanstvo« in »Jugoslovan« osnovna identitetna znamka zunaj meja in je bila po pogovorih z ljudmi, ki so živeli v Jugoslaviji, praktično vedno pomembnejša od identifikacije s partikularnimi nacionalnimi identitetami Jugoslavije.

Jugoslovanski ideologi niso zagovarjali nacionalizacije, pač pa integracijo vseh Jugoslovanov. Ta naj se ne bi manifestirala skozi poenotenje in homogenizacijo, pač pa ravno obratno: s poudarjanjem nacionalnih kultur, predvsem s posvečanjem posameznim kulturnim dediščinam, folklorizmu, ti. narodni kulturni ustvarjalnosti in predvsem z ohranjanjem maternih jezikov in pisav, ki naj bi bili najvišji izraz posamezne jugoslovanske narodne identitete (Nikolovski 1979, 50). S statusom narodnosti, ki so ga z Ustavo dobili tudi Romi, ni nihče ničesar izgubil v jugoslovanski skupnosti kot celoti, pravi Matić (1989, 35).

Nasprotno, s tem postaja [skupnost] kvečjemu intenzivnejša, močnejša. Če smo priznali nacijo Muslimanov, Črnogorcev in Makedoncev smo s tem samo povečali substance, ki nas povezujejo in enačijo.« (Matić, prav tam).

³¹ V SFRJ je bila pri popisu prebivalstva posebna oznaka »Jugoslovan« običajno namenjena tistim, ki se etnično niso želeli opredeliti pod nobeno od drugih kategorij. Bakić (1985, 182) pravi, da to ni oznaka za »etnično, narodnostno ali nacionalno pripadnost in da bi ta kategorija morala biti omogočena vsakemu svobodnemu človeku«. Samo za ilustracijo: ob popisu leta 1971 se je za Jugoslovane opredelil dober odstotek vseh prebivalcev SFRJ. O teh kategorijah – npr. tudi etnični Musliman in etnični Jugoslovan, ki sta se pojavili z letom 1991 – piše več Sabrina Ramet (2003).

Jugoslovanstvo, ki je bilo na novo skonstruirano in je bilo v bistvu tisto »nekaj«, kar je ljudi združevalo, je morda odgovor na prihodnjo vizijo evropske skupnosti in vprašanj kulturnega relativizma v okviru multikulturalizma. Priznati vse obstoječe (etnične) skupnosti, jim omogočiti, da živijo v skladu s svojo kulturo in ne prekinjajo nikakršnih tradicij, je verjetno šele prvi korak. Za sožitje, ki ga je pomembno ustvariti in na novo vzdrževati v mešani skupnosti, pa bi bilo morda potrebno premisliti o novih, nad-pravilih. Takih, ki bodo ustvarila novo skupinsko identiteto, v kateri se bodo ljudje prepoznali in v skladu z njo mirno in konstruktivno sobivali. In hkrati, kakor v jugoslovanski izkušnji, ne zanemarili svojih ustaljenih kulturnih praks. Zavest in sprejemanje etnične heterogenosti Jugoslavije sta bili namreč pomembnejši od želje po unitarizmu in če je ta že bil, ni temeljil na etničnem pač pa na politično ekonomskem faktorju. »Današnjega jugoslovanstva,« pravi Bakić (1985, 167),

ne moremo dojemati kot neko etnično, nacionalno ali nadsocijalno kategorijo. In to preprosto zato, ker sociološko in zgodovinsko gledano jugoslovanstvo nima nacionalne predpostavke (...). Jugoslovanstvo ne more biti in ni okvir za nastajanje jugoslovanske nacije.

Jugoslavizem Titovega obdobja je torej odgovoril že na številna vprašanja aktualnih multikulturnih zagat, med drugim se z njegovo idejo odpira tudi pomislek o nujnosti oblikovanja oz. poudarjanja pomembnosti evropske identitete izven ali nad etničnimi, nacionalnimi idr. kategorijami.

Muslimani, Makedonci in Črnogorci³² so bili v času druge Jugoslavije prvič ali na novo priznani in z uradno zabeležko tudi potrjeni kot narodi, status narodnosti³³ pa so dobile tudi številne manjšine (Matić 1989, 31). S tem so jugoslovanski ideologi decentralizirali državo, s čimer so želeli preprečiti obuditev morebitnih ostalin iz prve Jugoslavije, kjer so bile težnje po srbskem unitarizmu močne in očitne. Decentralizacija in enakovredno priznavanje vseh vključenih narodov in manjšin zagotovo pripomoreta k oslabitvi monokulturno-superiornih vzgibov, o čemer bi bilo nujno potrebno premisliti tudi v okviru Evropske Unije. Jasna delitev na evropski center, v katerem so zbrane države ustanoviteljice in začetnice, in na drugi strani na »uporabne pritekline«, ki jih predstavljajo predvsem države jugovzhodne Evrope, v

³² Črnogorci so bili kot narod afirmirani že prej, vse do 1918 so imeli celo svojo državo; dejansko je šlo bolj za povratek njihove nekoč izgubljene nacionalne identitete.

³³ Gre za staro habsburško distinkcijo med *narodi* in *narodnostmi*, ki se je obdržala vse do razpada Titove Jugoslavije (Mazower 2008, 137).

marsičem zavira enakovrednost med ljudmi in posledično tudi multikulturno dihanje s polnimi pljuči.

V Ustavu SFRJ (čl. 154) je v skladu s principi multikulturalizma zapisano: »Občani so enaki v pravicah in dolžnostih ne glede na narodnost, raso, spol, jezik, veroizpoved, izobrazbo ali družbeni položaj. Vsi so pred zakonom enaki« (Blažević 1974, 119). Čeprav je bila v takšni politični institucionalizaciji multikulturnost še vedno predvsem obstranski pojav novega ekonomskega in političnega projekta (naj samo spomnim, da se je tudi zgodba Evropske skupnosti začela popolnoma enako!) je - ne le v teoriji pač pa tudi zakonsko - pomenila pomembno spremembo v povezovanju kulturno heterogene skupnosti.

V tekstih, ki so nastajali po vojnah v devetdesetih, se pogosto pojavljajo teorije o novih nacionalizmih, ki naj bi bistveno prispevali k tako brutalnim razpletom. Že z jugoslavizmom, še bolj pa z bratstvom in enotnostjo, je bilo očitno, da so bile narodne in tudi nacionalne identitete vedno pomembne, da pa je k miru močno prispevala neka višja skupinska *jugoslovanska identiteta*, nekakšen »boj« z vizijo o nečem skupnem, »nad-«. Zala Volčič (2007, 70) glede potenciranja (post)jugoslovanske nacionalnosti lepo zapiše, da je bila to »samo ena od številnih razlik med Jugoslovani«. Treba se je torej zavedati, da jugoslavizem kot ideologija in jugoslovanstvo kot ideja še zdaleč nista niti zanikala niti ovirala razvoja nacionalnih identitet. Zato je tudi postavka, da zgolj nacionalizem vodi do diskriminacije tistih zunaj nas, vredna diskusije. Če bi namreč zdržala, potem Jugoslavije verjetno ne bi bilo. Še pomembnejši razmislek pa se mi zdi o sami ideji jugoslovanstva, ki je (za)živela in bila priznana, in to predvsem v smeri odgovora na vprašanje, ali lahko kljub še naprejšnjemu obstoju nacij (te danes v Evropi so in to zelo močno utrjene), umetno oblikovanje neke »nad-« skupinske identitete omogočimo multikulturalizmu, da tudi v realnosti zaživi z vsemi svojimi teoretičnimi, proaktivnimi predpostavkami. V Jugoslaviji so bile narodnostne identitete³⁴ premočne, da bi jih bilo smiselno ukinjati, prav tako kakor so nacionalne v sodobni Evropi. Zato se bom v zadnjih poglavjih med primerjavo in poskusi pogledov naprej raje posvetila razmišljanju o tem, kako obstoječe evropske monokulturne nacionalne identitete smiselno združiti oz. nadgraditi v multikulturne.

³⁴ Analize jugoslovanskih politik, ki so urejale nacionalno vprašanje pokažejo, da sta vedno obstajali dve vodilni usmeritvi; tista, ki je obstoječe nacionalizme zaradi zavedanja o potencialni konfliktnosti zanemarjala in namesto njih preferirala druge kategorije, npr. družbeni razred, in na drugi strani tista, ki se je ves čas ukvarjala samo z nacijo. V Titovi Jugoslaviji so prevladovali prve, po razpadu druge (več v Magaš 1993, 137).

5.1.2 Bratstvo in enotnost

Bratstvo in enotnost so bili zame številni dobrodelni koncerti, ko se je gradila cesta Beograd –Niš, ko je bilo treba kaj zgraditi (...). Da bi to uresničili, smo peli zastonj (Esma Redžepova v Weiss 1999).

Sintagma bratstvo in enotnost zame ni bila prazna fraza, čeprav je v političnem besednjaku izgubila svoj pomen. Pogosto so jo omenjali, pogosto je bila klin, na katerega so obešali laži. In zakaj zame ni bila zgolj fraza? Dejstvo je, da sem iz mešanega zakona. V Jugoslaviji je bilo takih zakonov okoli štiri milijone. Nihče ni gledal na nacionalnost, na veroizpoved, ljudje so se družili, povezovali (Bosiljka Pušić, mati Ramba Amadeusa v Weiss 1999).

Meni je bilo bratstvo in enotnost čisto všeč. Prepričal sem se, da je skupni jugoslovanski kulturni prostor obstajal. Prepričal sem se o tem, delal sem na skupnih projektih z umetniki iz Slovenije, Hrvaške, iz Bosne in Hercegovine, iz Črne gore, Srbije. Delal sem v Vojvodini, koncerte sem imel na Kosovu, v Makedoniji. Sodeloval sem na najrazličnejših projektih z mnogimi ljudmi. Naše druženje je bilo čudovito, z njimi sem dobro sodeloval (Vlatko Stefanovski v Weiss 1999).

Izjave o bratstvu in enotnosti, predvsem tiste, obdelane z nostalgичnimi ojačevalci, lahko nizam do konca naloge. Pa sem se po pregledu cele množice diskusij na to temo odločila, da izberem zgolj tri, jim dam svoje mesto na začetku tega podpoglavja, nato pa se od njih skušam čimintenzivneje distancirati. Ugotovila sem namreč, da se na bratstvo in enotnost vežejo predvsem pozitivni spomini in predvsem – zelo čustveni. Čeprav bo morda suhoparnejše, se bom tu vendarle oklepala le ideoloških interpretacij in utemeljitev, saj bi analiza zgoraj omenjenih in predstavljenih virov lahko prehitro zavajala. Da bi se torej izognila pristranskim spominom (čeprav to še zdaleč ne pomeni, da me althussersko rečeno materializacija te ideologije in današnja refleksija ne zanimata!) bom zaenkrat ostala še na nivoju diskurzivne analize, več o osebnih izkustvih bratstva in enotnosti pa bom zajela v primerjalnem poglavju skupaj s sodobnim multikulturalizmom.

Jugoslovansko multikulturno realnost, na katero se je navezovala ideologija bratstva in enotnosti, je Branka Magaš povzela v štirih točkah: (1) Država je multinacionalna, a nobena nacionalnost se ne izreka za večinsko. (...) to pomeni, da je sedem glavnih nacionalnosti, od katerih je ena neslovanska (Albanci). Država nima skupnega jezika: kljub temu večina prebivalstva (več kot 70%) govori srbo-hrvaško, isti jezik pa se pojavlja v dveh različnih zapisih (cirilica in latinica); (2) narodi so večinoma geografsko dislocirani, a skupnost šestih republik in dveh provinc daje vsaki federalni enoti multinacionalni karakter. Stopnja etnične

heterogenosti variira, prisotnost manjšin mora biti zgolj glasen opomnik k pomembnosti o soodvisnosti vseh jugoslovanskih *sestavnih* delov; (3) jugoslovanske nacije so ločene tudi interno, glede na njihovo zgodovinsko ozadje, kar pomeni, da obstoječi etnični zemljevid še dodatno komplicirajo (ali bogatijo) historične meje; in nazadnje (4) prihodnost skupne Jugoslavije je vprašljiva, saj se je institucionalizirala potem, ko so bile posamezne nacionalne identitete že močno zasidrane (Magaš 1993, 17).

V prejšnjem poglavju sem nasprotovala Magašinemu sklepu v zadnji, četrti točki, vendar pa njene ostale točke vidim kot primerno strnjeno jugoslovansko multikulturno sliko za nadaljno konstruktivno uporabo v analizi in predvsem v aktualizaciji v naslednjih poglavjih. Na prejšnjih straneh sem deloma že odgovarjala na prvo raziskovalno vprašanje o mehanizmih, ki so poganjali idejo multikulturalnosti in ki so hkrati tudi mehanizmi, uporabljeni znotraj ožje ideje bratstva in enotnosti. V nadaljevanju bom jugoslovanstvo skrčila zgolj na to idejo predvsem zato, da bi mi ta konkretni primer z vsemi svojimi slogani, načini gradnje skupnosti, izobraževanjem mladine ipd. služil pri aktualizaciji in primerjavi z današnjimi multikulturalnimi fenomeni skozi tri glavne točke: v prvi bi rada izpostavila (1) vzrode povezovanja med kulturami, nato temelje (2) ideologije enakosti in nazadnje, obratno, temelje (3) ideologije razlik. Ob interpretacijah vseh treh bom povzemala specifične bratstva in enotnosti, do katerih sem prišla tudi skozi analizo tekstov jugoslovanskih ideologov, ustave in različnih programov. Iz začetnega predstavitevnega koncepta opazovanja balkanskih multikulturalizmov zdaj postopoma prehajam na primerjalno analizo s sodobnimi multikulturalnimi procesi in pojavi do končne vrha, torej potencialov nadaljne (upo)rabe pridobljenih ugotovitev.

1. Različne kulturne skupine se najprej združijo z namenom obrambe pred tistimi, ki jih definirajo kot 'zunanje', kot 'zavojevalce'. Zavezništvo zgradijo na temelju kulturnih podobnosti, vzpostavijo kulturne meje in se tako na nek način ločijo od preostalih.

Bratstvo in enotnost nikoli ni pomenilo združitve v eni, nacionalno definirani Jugoslaviji, pač pa je šlo za »združenje velike družine, zgrajene na zelo podobnih etničnih izvorih. (...) To je bilo interetnično združenje, nikoli etnična skupnost« (Vlaisavljević 2002, 204). Niso ga kovali samo posamezniki, pač pa etnično in zgodovinsko definirane in jasno prepoznane skupnosti.

Slogan je vseboval odredbo: Bodite bratje do drugih, za katere se zdi, da so vaši oddaljeni sorodniki! In hkrati je šlo za opozorilo: ne pozabite solidarnosti, ki je bila skovana skozi zadnjo vojno! (Vlaisavljević 2002, 205).

Šlo je za ohranjanje združitvenih idej, ki so nastale med drugo svetovno vojno, ki so bile na sledi jugoslovanskih idej iz 19. stoletja, ilirizma in jugoslavizma, in ki so južnoslovanske narode gnale k osvoboditvi. Ta medvojni narodnoosvobodilni skupinski duh je bil »svojevrstna kovnica bratstva in enotnosti« (Matić 1989, 12), ki je na koncu postal neke vrste največji dosežek in gonilo povojne Jugoslavije. Matić v svojem tekstu poudarja pomembnost boja proti fašističnim okupatorjem in boja, ki se je v imenoval *osvobodilni*. A paradoksalno je, da prave osvoboditve³⁵ pravzaprav nikdar ni bilo: v tem boju so bile premagane okupatorske sile (pa tudi domače kvizlinške enote), vendar pa je prvi nedemokratski sistem nadomestil drugi: v primeru Jugoslavije je kraljevino zamenjal enopartijski sistem. Kljub vsemu je bila tovrstna *osvoboditev* ideološka mantra konstituiranja druge Jugoslavije in je jasno določala, kdo mora biti *osvobojen*, in kaj bo tej osvoboditvi sledilo. Jugoslovanska ideja je od samih začetkov združevala kulturno raznolike skupnosti, vendar pa je imela tudi jasne meje: kot drugačni so bili definirani tisti izven meja. Zanimivo je, da so bili denimo Albanci, Madžari, Judje in Romi, torej vsi tisti, ki niso imeli slovanskega »porekla«, vendar pa so živeli znotraj meja Jugoslavije, enak status kot »pravi« južni Slovani. V skladu z že omenjenimi procesi inkluzivnosti in ekskluzivnosti je tudi ideologija jugoslovanstva potencirala podobnosti med južnimi Slovani ampak, zanimivo, ignorirala neslovanske »primesi« znotraj republike. Ideja o združitvi južnih Slovanov je namreč kmalu prerasla v idejo s poudarkom na povezanosti med vsemi *jugoslovanskimi* narodi in narodnostmi, torej vsemi, ki so živeli znotraj meja nove republike.

Primerjalno gledano tudi sodobni multikulturalizem ni ideologija *odprtega tipa*, vsaj v praksi ne. Resda predpostavlja mešanje kultur, na različne načine in v različnih obsegih, vendar vedno obstajajo tudi jasno definirane meje. Običajno jih stražijo asimilacijski in resocializacijski procesi. To pomeni, da multikulturno družbo v Evropi ponavadi sestavlja neka jedrna kultura, ki si lasti pozicijo večinske, nemara avtohtone, najmočnejše skupine. Da

³⁵ O pravi, dokončni osvobojenosti je praktično nemogoče govoriti; kot že videno, so se *osvoboditve* skozi zgodovino neprestano vrstile. Na tem mestu je raba te besede pomembna predvsem v kontekstu, v kakršnem se je uporabljala v vsakdanjem življenju in skozi analizirane ideološke tekste. Obenem je bila zelo pomemben element pri konstituciji nadaljne ideologije bratstva in enotnosti.

bi priseljene kulture z njo lahko zaživele v multikulturalnosti, se morajo običajno prilagoditi ali prevzeti nekatere vzorce prevladujoče kulture. Pa tudi če je to »samo« jeziki. Če tega ne storijo, se pogosto zgodi, da ohranijo status sovražnika, nasprotnika, zunanje grožnje. Ostanjejo namreč zunaj polja večinske kulture. V tem je bila jugoslovanska multikulturalna ideologija nekoliko drugačna od današnjih: nikoli ni bila primarno namenjena reguliranju odnosov med obstoječo kulturo in priseljenci; medkulturni dialog je vzgajala med kulturno pisano družbo, ki je tu bivala že od nekdaj. Današnji multikulturalizmi, nasprotno, pogosto izhajajo iz bolj ali manj nacionalno definiranih skupnosti, znotraj katerih se na novo naselijo pripadniki ali skupine drugih kultur.

2. Enakost ni definirana na posameznikovi, pač pa na skupinski ravni. Ekonomska enakost vseh pripadnikov zmanjša ali celo izniči preostale medkulturne neenakosti (religija, jezik, barva kože ipd.).

V sloganu bratstva in enotnosti (skovan med osvobodilno vojno 1941-1945) so bile skrčene in jedrnato združene že dolgoletne ideje jugoslovanstva. Toda s konstitucijo SFR Jugoslavije se je to razvilo v specifično idejo združenega vsejugoslovanskega delavskega razreda. Razredna identiteta je skušala nadvladati vse ostale; »edinstveni interesi delavskega razreda« (Bakić 1985, 29) so bili tisti, ki naj bi povezali Jugoslovane in jim odprli možnosti nacionalne enakopravnosti.

Ne govorimo o tem, ali je bilo stvarjenje nove države potrebno, oziroma ali je bila združitev potrebna. Ne, do združenja južnih Slovanov je moglo in moralo priti; to je bila ideja najbolj naprednih ljudi v državah, ki so se nazivale jugoslovanske. Vendar pa smo delali na tem, na katerih principih naj bo zasnovana ta združitev; delalo se je na tem, da se eno nacionalno zatiranje ne zamenja z drugim (...). Delalo se je na tem, da se ustvari sen stoletij narodov, ki so se otresli avstroogrskega zatiranja, da bodo nacionalno enakopravni in svobodni v novi združeni državi (Josip Broz Tito v Bakić 1985, 121).

Zanimivo je, da je imelo razredno razslojevanje zelo negativno konotacijo, medtem ko so bile druge, kulturne razlike, pogosto predstavljene kot nekaj izredno pozitivnega in nekaj kar družbo bogati, ne pa ovira (več o tem v 3. točki). Sodobni multikulturalizmi, nasprotno, zagovarjajo izničenje vsakršne hierarhizacije ljudi, saj naj bi ta v vsakem primeru vzpostavljala razmerja moči, ki nato brez izjeme vodijo v diskriminacijo. Kljub temu ne govorijo o enakosti: razen tiste v pravicah, ki jih imajo vsi ljudje, kot pripadniki iste, človeške

vrste, zagovarjajo različnost in oblikovanje družb in politik, v katerih bi bila ta čim manj ogrožena ali celo izničena.

Ekonomsko razumevanje enakosti je bilo jasno tudi posledica takratne politične ureditve. Skozi socialistično teorijo je bila razredna stratifikacija razumljena in argumentirana kot vzrok številnih družbenih konfliktov, v primeru Jugoslavije, tudi medkulturnih. Prenos odgovornosti iz kulturno-religijskih na razredne stratifikacije je pravzaprav najpomembnejši preobrat jugoslovanske ideje od ciljev, zastavljenih v njenih začetkih. Ustanovitev nekakšne jugoslovanske skupnosti je zamenjala želja po povezanosti vseh malih, že obstoječih nacij, povezovalo pa naj bi jih delavstvo (Magaš 1993, 26). Bratstvo in enotnost je bila nenazadnje parola, izpeljana iz Marxove »Proletarci vseh dežel, združite se«, s tem da je razrednim pridala še etnično-kulturne konotacije. Delavska identiteta je bila zato vedno močno povezana tudi z etnično. Vendar pa se je med obema kategorijama vzpostavila nekakšna hierarhija: posamezniki so bili najprej pripoznani kot delavci in šele nato kot pripadniki ločenih narodov in narodnosti. Delavstvo je predstavljalo kohezivno, povezovalno tkivo oz. tisto identiteto, po kateri se je določala enakost, pripadnost narodu ali narodnosti pa tisto, po kateri so se posamezniki razlikovali. Tudi osnovna načela Ustave SFR Jugoslavije najprej govorijo o enakopravnih delavcih, šele nato o različnih posameznikih določenega naroda ali narodnosti (Blažević 1974, 39/II). Osvoboditev, o kateri sem pisala zgoraj, je torej združevala tako svobodo v smislu nacionalnosti in oblikovanja svoje avtonomne države, kot tudi osvoboditev na ravni proletarske revolucije, s katero naj bi se uprli kapitalističnim izkoriščevalcem. Oboje je vzniknilo in obstajalo v nekakšni soodvisnosti. Ideologi bratstva in enotnosti so namreč verjeli, da se bo delavstvo vseh dežel združilo in pobratilo zgolj, če bodo imeli občutek avtonomije in enakopravnosti. Jugoslovanski sociologi, med njimi Vesna Pešić, so enakopravnost najpogosteje razlagali v korelaciji s posedovanjem zasebne lastnine. Ekonomske neenakosti so bile po mnenju Pešičeve bistvene za potencialne konflikte, saj naj bi monopol nad proizvodnimi sredstvi povzročal družbeno stratifikacijo, ki v osnovi pogojuje neenakost.³⁶ Ta pristop je temeljil na zamisli socialistične družbe, ki idealizira transparentne družbene odnose: individualni cilji so identični skupnim, prepad med družbo in državo je

³⁶ Program Komunistične partije Jugoslavije poudarja, da je osnovna naloga Partije delo v prid moralne in politične enotnosti, tj. enotnosti stranke in naroda; prvič je bil termin enakosti omenjen leta 1952 na VI. kongresu KPJ (2.-7. november, 1952), kjer so ga uporabili za razlago ekonomske (izražene skozi družbene odnose) in nacionalne enakosti, ki naj bi zagotavljala enakopravne odnose med narodi in narodnostmi, živečimi v Jugoslaviji (Pešić 1988, 18-19).

izbrisan. Glavna razlika med današnjim, torej liberalističnim in omenjenim socialističnim pristopom je, da prvi utemeljuje enakost na principu individuuma oz. pravic državljana kot posameznika, medtem ko drugi zagovarja stališče, da je odprava neenakih položajev v sferi dela/proizvodnje tisti dejavnik, ki omogoča svobodo posameznika tudi na drugih področjih njegovega življenja (Pešić 1988). Jugoslovansko pojmovanje enakosti se je opiralo na Marxove ideje, po katerih so verjeli, da bo socialna in ekonomska neenakost izginila sama po sebi, ko se bo družba osvobodila razredne stratifikacije. Toda tudi skozi današnje multikulturalizme se je že pokazalo, da kakršnokoli vzpostavljanje razmerij moči, ne le razredno, vodi do neenakosti, to pa posledično pomeni tudi neuspešnost medkulturnih politik in ideologij. Vprašanje na tem mestu pa je, ali je enakost, brez takšnih ali drugačnih razmerij moči, v aktualni družbeni ureditvi v Evropi res možna. Čeprav naj bi uradno veljala enakost pred zakonom, se sprašujem, ali ne bi to v realnosti pomenilo popolne anarhije. Zakaj torej zakoni potem sploh so, če enakost velja pred njimi? Sama ideja je seveda več kot dobrodošel in dobronameren začetek, vendar pa njena realizacija še nekoliko šepa. Verjetno bi bila potrebna leta prakticiranja multikulturalizma, da bi lahko razvili popolnoma brezhierarhično družbo. Najprej, da bi ta cilj ne bil zgolj utopična ideja, pa bi morali verjetno popolnoma prestrukturirati obstoječi družbeni red. Predvsem v nacionalno organizirani Evropi, kjer bi pravila sobivanja in tisto, kar naj bi določali »zakoni«, glede na nove globalno mešane družbe morali postaviti popolnoma na nova izhodišča.

3. Različnost se poudarja in ne ignorira. Kulturni pluralizem bi lahko vodil v konfliktnost, vendar pa je ideologija skozenj promovirala predvsem medsebojno kulturno bogatenje.

Jugoslovanska multikulturna ideologija je bila v pojmovanju različnosti podobna stališčem v teorijah pluralističnega multikulturalizma. V uradnih dokumentih je bila medkulturnost vedno jasno izpostavljena, prav tako je imela pomembno vlogo tudi v vseh ideoloških aparatih države. Prav kulturna pluralnost naj bi še dodatno bogatila naravno pestrost Jugoslavije.³⁷ S poudarjanjem folklorizma, pestrosti v kulinariki, umetnosti, jezikih, običajih, množični kulturi, športu in vsakdanjem življenju v obče pa se je jugoslovanski multikulturalizem približal tudi sodobnemu kozmopolitskemu tipu. Vendar ne od samih začetkov: sprva so

³⁷ Turistična reklama iz leta 1990 kulturno raznolikost Jugoslavije predstavlja v zelo pozitivni luči; pripovedovalka najprej našteje vso jezikovno, religijsko in nacionalno raznolikost, nato pa sklene: »To ni namišljena dežela, to je Jugoslavija« (Youtube 2007).

bratstvo in enotnost živele generacije, ki so idejo razumele kot cilj osvoboditvenega boja, združitvev Jugoslovanov pa kot njegov vidni rezultat. Šele zatem, z novimi generacijami, je ideja dobila nekaj lastnosti kozmopolitskega multikulturalizma: skozi delovne brigade,³⁸ pionirstvo, dan mladosti kot del načrtovanega in vzgajanega multikulturalizma ter skozi množično kulturo, šport, potovanja, ki so se odvijala spontano. Mladina je bila vzgojena v novo ideologijo skupne, multikulturene federativne republike. Otroci Titove Jugoslavije, so bili kot

šolarji vključeni v poti *bratstva in enotnosti*, kot komunistični pionirčki, udeleženci civilno obrambnih vaj in šolskih izletov v ostale dele Jugoslavije. Jugoslovanski izobraževalni sistem je z vseh vidikov močno poudarjal multikulturno in multietnično Jugoslavijo. Njena raznolikost je bila, resda večinoma pretirano, predstavljena, opisovana in kreirana skozi petje, poezijo, literaturo, gledališče in šolski kurikulum (Volčič 2007, 77).

Tovrstna institucionalizirana multikulturena komponenta je od leta 1945 postala del ideološkega vsakdanjika, bratstvo in enotnost v njej pa ne le slogan: postal je del uradne ideologije, načrtno ustvarjene in tudi kontrolirano izvajane. Manifestiral se je, kot že pred tem, skozi vsakdanje prakse in generacije, ki so v socialistični Jugoslaviji odraščala od leta 1945 dalje, to obdobje asociirajo z bratstvom in enotnostjo, ki jim pomeni jugoslovanski multikulturalizem,³⁹ multilingvizem in skupno, nadsacionalno jugoslovansko kulturo.⁴⁰

Maja Weiss v svojem dokumentarcu ugotavlja, da so mnogi vendarle še danes prepričani, da bratstva in enotnosti po zamisli idejnikov in ideologov nikoli ni bilo oz. da ni nikoli zaživelo, saj je bilo ljudem vsiljeno (v Weiss 1999), tak pogled pa so omenili tudi nekateri od mojih respondentov. Nekateri avtorji v stilu takega razmišljanja skušajo razložiti celotno zgodbo zadnjih vojn na Balkanu (1991–1999) in sicer predvsem s prenosom krivde na bivše vladajoče

³⁸ Mladinske delovne brigade so imele predvsem prostovoljski značaj, čeprav so se delavcem štete ure v delovni čas, za mladino pa je bil pripravljen tudi športni in kulturni program. Na ta način je bilo zgrajeno marsikaj, med drugim Cesta bratstva in enotnosti, sam slogan pa je bil gonilna ideološka sila mladih iz vseh republik, ki naj bi s tovrstnim skupinskim delom krepili medsebojne vezi in spoštovanje (več v: Supek 1963).

³⁹ Spet govorim o multikulturalizmu, ki je dobil državno, tj. ideološko podporo, obliko in načrt uresničevanja, in ne o tistem, ki je med ljudmi spontano obstajal ves čas.

⁴⁰ Jugoslovanski rock bendi so zagotovo produkt te nadsacionalne jugoslovanske kulture. Ekatarina Velika, Prljavo kazalište, Zabranjeno pušenje, Azra in Bijelo Dugme so bili najprej jugoslovanski, nato srbski, bosanski itd...bendi. Po drugi strani so prav taki produkti (pop)kulture še dodatno krepili in kreirali zavest o skupnem, zavest o jugoslovanstvu.

politične elite in njihove tovrstne ideje, ki naj bi etnično in religijsko pluralnost prav s takimi, navidez tolerantnostnimi in strpnostnimi politikami, utišale in ustvarjale lažne občutke složnosti. Politične elite da, ideje same po sebi pa še zdaleč ne, bi k tem teorijam na podlagi predhodnih uvidov v tem besedilu dodala sama. »Mantra«, ki je kasneje postala »sod črnega humorja« (Zimmermann 1996, 38), torej konstantno ponavljanje, celo skandiranje za bratstvo in enotnost, naj bi zanikalo samo sebe, pravijo omenjeni avtorji. Za svoj glavni argument jemljejo dejstvo, da se je ideja združenih Jugoslovanov že začela v nesložnosti in zato se je tako tudi končala. Polovico ubitih Jugoslovanov med drugo svetovno vojno so pobili drugi Jugoslovani, in dejstvo, da so ostali skupaj in prakticirali medsebojno toleranco, je zahtevalo poseben napor, je prepričan Zimmermann (prav tam). Verjetno kakršno koli sobivanje zahteva »poseben napor« in iz tega vidika jugoslovanski multikulturalizem ni bil prav nič »napornejši« od ostalih. Večina multikulturnih politik postane del institucionalnih praks, ko obstoječa družba naleti na konfliktnost s prišleki (ali kot v Jugoslaviji z že obstoječo mešanico različnih kultur) in je takšno novo situacijo potrebno načrtovati znova in jo nato tudi vestno regulirati.

SFR Jugoslavija je vodila uradno politiko za medetnične odnose (ta je tudi oblikovala slogan) in v njej so promovirali idejo, da so si narodi Jugoslavije – Srbi, Hrvati, Bošnjaki, Makedonci, Slovenci in Črnogorci – skupaj z narodnimi manjšinami – Albanci, Madžari, Romuni, Bolgari in drugimi – med sabo enaki in zato bivajo mirno v skupni federaciji, s spodbujanjem njihovih medsebojnih podobnosti in soodvisnosti pa vsi skupaj pripomorejo k premagovanju nacionalnih konfliktov in nestrpnosti. Delitev po nacionalnostih naj bi kasneje povzročala separatistične težnje, saj je zagotavljala delovanje v prid partikularnim interesom in ne federaciji kot celoti. Toda, kako bi bilo mogoče zagotoviti še več v prid skupne države? Četudi sprejmem dejstvo, da je bila ta politika ljudem »vsiljena« (in pustim ob strani skeptičnost, ali je kakršna koli politika sploh kdajkoli izbrana s strani ljudi in to popolnoma svobodno), je delovala oz. je skušala delovati ljudem v prid. Ta »vsiljeni« način je bil samo eden od poskusov, kako v obstoječi multikulturni realnosti določenega teritorija zagotoviti čimboljše pogoje za sobivanje čimvečih posameznikov. Še več, kljub temu, da je jugoslovanska multikulturna politika sočasno zagovarjala dve navidezno kontradiktorni poziciji – pomembnost, edinstvenost, enakopravnost in avtonomnost vsakega posameznega naroda/narodnosti in hkrati enotno, pobrateno jugoslovansko skupnost – je bila ob tem zelo uspešna. Na problematično nacionalno vprašanje, ki se je reševalo s politiko bratstva in

enotnosti in s katerim si je belila glavo tudi jugoslovanska vladajoča politična elita,⁴¹ (Grdina 1996, 57), je odgovorilo štirideset let dokaj normalnega političnega življenja v mnogonacionalni in multikulturni državi. To pa je verjetno uspeh, ki ga današnja Evropa še ne more pokazati in bi ga lahko bivše jugoslovanske države večkrat uporabile tudi v razmišljanju o nadaljnjem razvoju in organizaciji svojih družb. Predvsem, kadar za svoje oporne in referenčne točke izbirajo samo ozko poglavje zadnjih vojn.

5.3 Države naslednice

5.3.1 Vojne in medkulturni konflikt v devetdesetih

Večdesetletno skandiranje bratstva in enotnosti se je že konec osemdesetih in v devetdesetih obrnilo samo proti sebi in postalo nič drugega kot brat(stv)omor. Z vzroki in posledicami, argumentacijo in refleksijo jugoslovanskih vojn v devetdesetih so se ukvarjali številni avtorji, predvsem znotraj etničnih študij. Namen tega teksta je sicer izpostaviti ideologije, ki so medkulturnost gradile in ne rušile, vendar pa je razumevanje tega obdobja prav tako pomembno, saj imajo prav zadnji konflikti močan vpliv na oblikovanje aktualnih multikulturnih ideologij, ki se v državah bivše Jugoslavije uvajajo predvsem preko programov s strani Evropske unije in v okviru njene širitve na Zahodni Balkan. A več o tem v naslednjem poglavju, najprej pa kot rečeno kratek eksurz v ideologije monokulturnosti na Balkanu v devetdesetih letih.

Četudi je Tito na svojem zadnjem obisku v ZDA izjavil, da si za svoj največji politični neuspeh šteje spodletelo povezovanje posameznih narodov Jugoslavije v pravo skupnost (Meier 1996, 15), se napetosti niso pojavile šele po njegovi smrti. Za časa njegove vlade so se bolj ali manj uspešno reševale na zveznem nivoju države in v partijskem aparatu. Vendar pa so bila leta 1980 nesoglasja v Beogradu že zelo očitna: vedno pogosteje so se pojavljale nacionalistične težnje in stare fantazije o obuditvi in širitvi Velike Srbije. Že pred tem so skupine na oblasti venomer opozarjale tudi na nevarnosti nacionalizma, po Titovi smrti pa so bile oslABLJENE zaradi dolgotrajne ekonomske krize in zato nezmožne obvladovati nacionalistična nesoglasja in še manj balansirati tekmovalno naravnane zahteve (Ramet 2003, Mazower 2008). Popolnoma nepripravljeno vodstvo so kmalu nasledili mlajši, nacionalistično

⁴¹ Grdina piše, da je britanski zgodovinar A.J. Taylor Maršala imenoval za *poslednjega Habsburžana*, saj je vladarja »starosvetnega podonavskega imperija« in Tita mučil enak temeljni problem multikulturno zastavljene države (Grdina, prav tam).

usmerjeni voditelji, ki so Jugoslavijo v naslednjih letih popeljali daleč stran od multikulturalizma. Zanimivo je, da so ti novi nasledniki sledili popolnoma drugačnim trendom, kot preostala Evropa v tem času: ta se je namreč ukvarjala z množičnim preseljevanjem in, posledično, z uravnavanjem raznovrstnih strpnostnih, koeksistencialnih politik, s katerimi je Jugoslavija že živela. S ciljem učinkovitega in dolgotrajnega reguliranja globalno sestavljene družbe, pa so bile ta čas tudi drugod vzpostavljene in institucionalizirane številne multikulturne ideologije. Monokulturnost je v državah zahodne Evrope v devetdesetih letih postala na nek način *passé*. Nacionalisti na tleh Jugoslavije pa so, obratno, začeli hlatasti ravno po tem, kar je drugod postajalo preteklost.

Medtem ko se je preostanek celine ubadal z množičnimi imigracijami, z novo regionalno raznolikostjo in s pogosto evfemistično imenovanimi *multikulturnimi družbami*, se je za jugovzhodno Evropo zdelo, da se je obrnila nazaj, v prejšnjo zgodovinsko logiko ozemeljskih vojn in etnične homogenizacije (Mazower 2008, 141).

Skozi analize jugoslovanskih multikulturnih ideologij sem ugotavljala, da so jugoslovanski ideologi v kulturnih podobnostih videli prednosti za združevanje; naenkrat so se začele podobnosti radikalno spreobračati v razlike, in četudi jih ni bilo, so bile ustvarjene. »Multinacionalne države so lahko globoko konfliktne,« pravi Zimmerman (1996, 237). »Lahko pa so tudi šole tolerance.« Jugoslavija je bila več desetletij takšna šola sožitij, zato je naivno in površno verjeti, da so bili medetnični konflikti posledica barbarske in predmoderne narave etničnih skupin na Balkanu (s čimer se pogosto razlaga t.i. etnične vojne). Celo več, medkulturnost v takih primerih postane grešni kozel za izvrševanje popolnoma individualnih, običajno ozko politično in koristoljubno usmerjenih ciljev. Iz tega vidika je dejstvo jugoslovanske multikulturalne preteklosti pogosto zlorabljeno za preusmerjanje raziskovalnega fokusa iskanja vzrokov vojne iz politično ideoloških vzgibov na domnevno problematičnost mešanja različnih etničnih skupin. Če bi teza o etničnih vojnah res vzdržala, potem bi se najhujši dogodki morali zgoditi v celotni Vojvodini, ne le v obmejnem Vukovarju (v Vojvodini živi namreč več kot 25 različnih etničnih skupnosti) in vsaj tako intenzivno kot v Bosni in Hercegovini tudi v Makedoniji.

Tudi Gagnon v svoji knjigi *The myth of ethnic war* (2004) poudari, da so se vojne zgodile v odprti in kozmopolitski družbi, ki je prakticirala in spodbujala multikulturalizem.⁴² Še več, ta družba je imela celo svojo uradno politiko urejanja medkulturnih odnosov in zato ti *medetnični konflikti* po njegovem mnenju niso bili nič drugega kot strateško izbrana politika s »strani elit, ki so bile soočene s političnim pluralizmom in populistično mobilizacijo« (Gagnon 2004, 7). Gagnon je še prepričan, da so prav z zahodno-evropskih držav vpeljani koncepti nacionalizma močno prispevali k razsežnosti konfliktov.

Vpeljava zahodne formule [nacionalna družbena ureditev, op.a.] med temi ljudmi se je končala s pokolom, ki je zgolj skrajna oblika nacionalnega boja med vzajemno nepogrešljivimi sosedi, ki ga je spodbodla ta usodna zahodna ideja. (...) (Toynbee v Mazower 2008, 142).

Nacionalizacijski procesi so zagovarjali etnično ekskluzivnost nekaterih, spodbujali k enemu kulturno homogenemu prostoru, to pa se ni skladalo z zgodovinsko utrjenimi praksami pluralne, multietnično urejene skupnosti. Vendar pa druge Jugoslavije zagotovo ni razdrobil nacionalizem sam po sebi, pač pa posamezne nacionalistično usmerjene skupine, ki so ga uporabljale za prenos mitov in ideologij, ki so vodile do njihovih neposrednih interesov. Do množičnih in žal zelo uveljavljenih teorij medetničnih sovraštev na Balkanu je zato treba pristopati kritično. Skoznje se namreč predpostavlja, da je etnija zaključena enota in kot taka fiksna, nespremenljiva instanca, znotraj katere živi homogena in usklajena kulturna skupnost brez notranje konfliktnosti. Te teorije zanikajo kakršno koli možnost difuzije med etnijami, kar se z analizo primerov samo v jugoslovanskem prostoru jasno kaže kot zavajajoče dejstvo. Gagnon takšno politično izrabljanje z argumentacijo absolutne ekskluzivnosti navzven in/ali inkluzivnosti navznoter (ne)članov določene kulturne skupine zanika z zelo pripovednim primerom:

Ker je vojna vihra najprej udarila na ruralna območja, so se ljudje množično začeli priseljevati v mesta. Namesto pričakovane znotrajetnične solidarnosti in domnevne etnično-čustvene povezanosti, so se meščani obnašali popolnoma neskladno; izražali so nezadovoljstvo in grenak odnos do priseljenih. Ti so bili dojeti kot zunanji tujki, ki ogrožajo *meščansko kulturo* s svojim vaškim vedenjem (Gagnon 2004, 4).

⁴² Naj spomnim še na vrednost jugoslovanskih potnih listov na črnem trgu: v primerjavi z drugimi komunističnimi državami so Jugoslovani s temi potnimi listi lahko potovali praktično povsod, medkulturnost pa je spodbujalo tudi jugoslovansko povezovanje z neuvrščenimi.

Če bi teorije etnične zavezanosti vzdržale in bi se konflikti razvili samo zunaj etnij, te pa bi bile močno, nerazkrojljivo jedro, meščanov ene etnije vaškost pripadnikov iste etnije verjetno ne bi motila. In to v času, ko so se etnične vojne že začele! Kot druge skupine ljudi so tudi etnije nekoherentne in neskladne enote, poleg tega pa je zaradi obilice migracijskih tokov, priseljevanj in izseljevanj, ter pogostih prehajanj med posameznimi religijami v zgodovini Balkana praktično nemogoče določiti genealoško etnično pripadnost posameznikov (Gagnon 2004, 4). Prej kot »spontan« izbruh nekih zarjavelih, prvobitnih sovraštev in zastarelih zamer, so bile »etnične« vojne posledica preišljenega in načrtovanega nasilja, ki ni prihajalo s strani posameznih etničnih pripadnikov, pač pa po zapovedih političnih elit preko organiziranih paravojaških vodov in vojaških enot, ki so delovali proti civilistom. In vse to je predstavljalo skrajno silo, ki so jo potrebovali novi nacionalistični ideologi, da so razbili družbo, ki je bila sicer vsa prejšnja desetletja sposobna prezreti »posvetne razredne in etnične lome« (Toynbee v Mazower 2008, 142).

Takšna družbena fragmentacija, kakršna je bila v Jugoslaviji, je lahko »visoko občutljiv detonator vojne v času velike politične nestabilnosti« (Glenny 1992, 100), samo kadar vodilna politična telesa ne najdejo interesov ali motivacije, ki bi konfliktnost predčasno zajezila. Konfliktno obdobje devetdesetih, ki je sledilo multikulturnemu sožitju in je, v skladu z začetno tezo o sinusoidni menjavi vzponov v sožitjih in padcev v konfliktih, predhodilo nove *evropske* multikulturalizme, pa bistveno vpliva na aktualno *obnavljanje* in ohranjanje multikulturene situacije v državah naslednicah. Vendar pa nove ideologije ne predvidevajo več rešitve znotraj *nacionalnega vprašanja*; domet njihovega delovanja ni več le znotraj regionalne, pač pa sega tudi na globalno raven. Ker so nedavni medkulturni konflikti del živega spomina, in zato bolj vplivni, se pogosto pozablja in izpušča desetletja trajajoče koeksistencializme, ki pa bi lahko zelo pozitivno vplivali na spravo, saj kažejo, da so na tem istem teritoriju pripadniki istih *različnih* etnij večkrat poskusili najti načine skupnih sobivanja – in so jih tudi našli.

5.3.2 Novi (evropski⁴³) multikulturalizem

Dolgoletni in zato dobro utečeni monokulturalistični diskurz je predstavljal svojevrsten izziv tudi za novonastalo multikulturno konglomeratno tvorbo Evropske unije, kakršna je bila

⁴³ S tem poimenovanjem naslavljam ideologije, ki in kakor jih znotraj multikulturnosti razume in distribuira vodstvo Evropske unije.

zamišljena po podpisu Maastrichtske pogodbe leta 1992, ko je Evropska gospodarska skupnost (EGS) iz premogovne in jeklarske zveze prešla na iskanje in/ali ustvarjanje širših političnih in kulturnih skupinskih identitet. S tem se je ameriški multikulturalizem, ki je do tedaj živel kot ideja in ideologija že dobrih 40 let, začel evropeizirati: dobil je svoje specifične lastnosti, ki so bile primerne(jše) za zgodovinsko in geografsko preteklost Evrope. Ker večina občnih teorij o multikulturalizmu izhaja iz ameriških praks, naj bo tu na mestu kratek skok v uvid specifičnosti, »evropskosti« multikulturalizma v Evropi.

Zaradi dolgoletne rasne diskriminacije je bil multikulturalizem v Združenih državah Amerike nekakšno institucionalizirano opravičilo vsem diskriminiranim članom te nadnacionalne skupnosti. Skupnost se tam še vedno pojmuje kot ena, *ameriška*, v kateri prevladuje in nadvladuje bela rasa, vendar pa celoto tvorijo tudi druge rase. V Evropi je multikulturalizem najprej ideja, ki je namenjena deklariranim ne-članom, torej prišlekom, priseljencem, imigrantom, *gastarbeiterjem* in avtohtonim etničnim manjšinam. Nacija tvori samo ena skupina, tista, ki je etnično najmočnejša. Vse ostale so priključene k tej največji, hegemoni celoti. Evropske nacionalne države po pravilu sestojijo iz glavnega jedrnega dela, torej nacije, prevladujoče etnije, ki je običajno krščanska in manjših, priključenih enot, ki sledijo načrtanim koordinatam prve. Povedano s primerom, v Franciji živijo *Francozi*, ki so katoliške vere, in številni (afriški, arabski, vzhodno-evropski) priseljenci. V Severni Dakoti živijo *Američani*, od tega odstotek prebivalstva z južnoameriškim izvorom, odstotek z irskim, odstotek z afriškim in tako dalje. To je tudi razlog, zakaj se sobivanje z muslimani v Evropi od nekdanj razlikuje od tistega v Združenih državah.

Ker se evropski multikulturalizem dotika zunanjih skupin, je težko pričakovati kaj več od pasivne tolerance (ki jo narekuje logika liberalizma) v nasprotju z Združenimi državami, kjer gre za aktivno, ves čas prilagajajočo se obliko multikulturalnosti (Joppke in Lukes 2002, 17).

Seveda pa je potrebno poudariti, da tako v ZDA kot v Evropi multikulturalizem žal v praksi (še) ni šel dlje od konzervativnih oz. korporativnih oblik, kjer ideal še vedno predstavlja tako imenovani WASP model (orig. white, anglo-saxon, protestant), v katerega se »vsi ostali« čimučinkoviteje integrirajo – nikoli pa »integracija« ne nastopi v nasprotni smeri, vsaj ne dlje od kozmopolitskega multikulturalizma. Čeprav torej Evropska unija v svojih multikulturalnih programih zagovarja neomejenost medkulturnega mešanja, multikulturalizem, kjer se kulturna razlika tolerira brez pomislekov, je celo vrednota, kjer se v imenu liberalizma glorificira

enotnost in enakost vseh ljudi znotraj države,⁴⁴ pa smo si verjetno nehali zatiskati oči pred tem, da v praksi multikulturalizem pogosto pomeni dominacijo ene specifične etnične skupine. Vsa ostala »raznolikost se udomači in oblikuje po njenih kodih, nato pa se jo »vpreže« v en dominanten družbenopolitični red in ekonomijo« (McAllister v Magil in Brandon 2010, 1).

Evropa je bila ves čas multikulturna, vendar pa se je samovoljno očistila v času oblikovanja nacionalnih držav in takrat spremenila tudi svojo osnovno multikulturno strukturo. Nasilno čiščenje se ni dogajalo le na Balkanu v devetdesetih, to je bil prej zaključek vsega, kar se je v celotnem evropskem prostoru dogajalo že stoletja prej. Iz kontinenta zgledne kulturne mešanosti se je prelevila v mozaik paralelno bivajočih kultur. Zato se danes multikulturne politike ukvarjajo predvsem z balansiranjem odnosov med nacionalnim, prevladujočim prebivalstvom na eni in priseljenci na drugi strani. Predvsem v zadnjem času, ko se (vsaj) v ideji evropske multikulturnosti favorizira kulturno raznolikost, spodbuja k ohranjanju kulturne avtentičnosti, ki se jo vedno (!) vizualizira v barvah, s svetlobo, z vzdignjenimi rokami, deluje že nekoliko sumničavo, da ne gre zgolj za kesanje za zgodovinske pregrehe. Na mednarodni delavnici »Komunikacija je pomembna!«,⁴⁵ smo z udeleženci iz držav bivše Jugoslavije govorili o vizualizaciji multikulturalizma in kulturnih razlik. S predpostavko, da sta oba pojma zelo abstraktna, kljub temu pa si ju praktično vsak na nek način tudi vizualizira, so morali, razdeljeni v dve skupini, poiskati slike, ki so vizualizirale na eni strani bratstvo in enotnost, na drugi evropski multikulturalizem. V jugoslovanskem primeru se je izkazalo, da je bilo bratstvo in enotnost pogosto vizualizirano z rokami ali orodjem. To se popolnoma sklada z zgornjimi analizami, v katerih sem omenjala pomembnost delavstva, ki je iz različnih ljudi ustvarjalo en(ak)o skupnost. Na drugi strani evropski multikulturalizem zelo poudarja različnost, vizualizirano skozi barve. Te barve so lahko predstavljene samo v določeni obliki, denimo črte, valovi, krogi,⁴⁶ torej zgolj nekakšna naključna pisana paleta, ali pa pa gre za

⁴⁴ V »enakosti vseh državljanov« se pogosto skriva glavna zanka: večina priseljencev, beguncev, prisilcev za azil nima niti osnovnih dokumentov, kaj šele »državljanstva«. In ker pravice veljajo le za »državljanec«, jih vsi tisti, ki bi jih močno potrebovali, pogosto niso deležni, država pa ima zato formalno opravičilo.

⁴⁵ *Communication that matters!* (13.-18.september 2010, Zavod Tipovej!, Ljubljana)

⁴⁶ Tak primer je recimo simbol za evropsko leto medkulturnega dialoga leta 2008. Dostopno prek: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?language=sl&type=IM-PRESS&reference=20080211FCS20948> (15. junij 2011)

upodabljanje ljudi »različnih barv«, ki se običajno držijo za roke.⁴⁷ Ob tem naj izpostavim še en zanimiv podatek, ki so ga udeleženci našli ob brskanju in primerjanju med obema: da so obe ideologiji v obeh časih močno podpirali tudi skupni produkti, v Jugoslaviji recimo Radenska,⁴⁸ iz današnje potrošne kulture pa so udeleženci izpostavili italijansko modno znamko Benetton in globalno prehranjevalno verigo McDonalds.

Kern (2010) v svojem eseju poudarja, da »zahodnost« dobiva negativno konotacijo, da se skozi multikulturalizem povzdigujejo orientalizmi in romantizirana drugačnost (tudi skozi uporabo kulinaričnih, oblačilnih, versko-ritualnih uvozov), da se »prišleke opogumlja v svojem nezahodnjaškem vedenju, prej, kakor da bi se promovirale nacionalne vrednote posamezne države« (Kern, prav tam). V Združenih državah, nasprotno, so svetost skupne, ameriške zastave in patriotizem, desnica na srcu in ameriška himna zasenčili konkurenčne »kulturne fetišizme« (Simensen 2006). Zasebnost je namenjena gojenju subkulturnih čustev v najširšem pomenu; v javnosti pa se zvestoba *amerištvu* izkazuje skozi dikcijo patriotizma in že omenjene svetosti zastave in ostalih simbolov, ki so danes v Evropi kontroverzni, če ne celo zasmehovani.⁴⁹

V uradni dokumentaciji Evropske unije je multikulturalizem, filozofija, politika in ideologija enakopravnih odnosov med kulturami v meddržavnem sodelovanju, opisan kot princip spoštovanja kulturnih različnosti članic Unije, stimuliranja kulturnega sodelovanja med njimi in s tretjim svetom, poznavanja kulturne zgodovine ter čuvanja kulturne dediščine (Butigan v Jovanović 2004, Kymlicka v Muhić 2004). Pogodba o ustanovitvi Evropske gospodarske skupnosti je svojo multikulturalnost najprej omejila na evropski prostor, brez ene same omembe priseljencev; Skupnost naj bi si prizadevala ustvariti vse tesnejšo zvezo med evropskimi narodi in si ves čas prizadevati za razcvet kultur držav članic, tako da spoštuje nacionalne in

⁴⁷ Več primerov take vizualizacije je dostopnih prek: <http://iliketolookatclouds.blogspot.com/> (15. junij 2011)

⁴⁸ Zelo jasen in multikulturalni reklamni oglas je dostopen prek: <http://www.youtube.com/watch?v=LMHvMeEkqtw> (15. Junij 2011).

⁴⁹ Ob tem se je potrebno zavedati številnih kontradikcij, ki spremljajo institucijo Evropske unije; kljub jasnim in različnim preferencam v prid multikulturalnosti, spodbujanju k mobilnosti evropskega prebivalstva itd. vsake toliko na plano priplavajo močne in zelo nestrpne nacionalistične tendence, tiho zavračanje tujcev z neprijazno azilno politiko in celo neprikrita rasistična dejanja. Nenazadnje je paradoksalno že dejstvo, da aktualne politične vrhove v večini evropskih držav trenutno zasedajo nacionalistično, konzervativno usmerjene stranke, da ne omenjam javne blamaže o »spodleteli multikulturalnosti« nemške kanclerke Angele Merkel, ki si jo je privoščila nedavno tega ali Sarkozyeve ideje »preselitve« Romov iz Francije nazaj v Romunijo.

regionalne raznolikosti, vendar pa poudarja skupno kulturno dediščino. Pri tem mora pri vseh svojih dejavnostih upoštevati kulturne vidike, zlasti zaradi spoštovanja in spodbujanja raznolikosti svojih kultur (Slovenija doma v Evropi, 2011). Kovanje multikulturalizma v Evropski uniji se je torej začelo zelo podobno kakor v jugoslovanski ideji, vendar pa se je morala sčasoma ideja preoblikovati, saj se danes Unija sooča ne le s svojimi notranjimi, evropskimi kulturnimi raznolikostmi, pač pa gre za usklajevanje z globalnimi kulturami.

Evropske multikulturne ideologije in njihovo uvajanje v države Zahodnega Balkana je treba opazovati predvsem kot del procesov priključevanja v Unijo. Čeprav je zadnje čase fokus njihovega vpliva na obvladovanju migracijskih procesov, torej inkulturaciji in resocializaciji priseljencev (Lukšič-Hacin 1999), so za regijo bivše Jugoslavije pomembne zaradi drugačnih potreb in ciljev. Pripeljale naj bi predvsem do trajne stabilnosti in sožitja etničnih skupin, ki tu prebivajo že od nekdaj. Primarna funkcija medkulturnega dialoga je usklajevanje obstoječe heterogenosti in razvijanje spoštovanja med raznolikimi skupinami, ki so, paradoksalno, že prebivale v sožitju. Toda zadnje vojne so ustvarile, okrepile in zapustile številne mite balkanski krvoločnosti, primitivnosti in nasilnosti. Zaradi tega neprijetnega in živega vojnega spomina je priključevanje bivših jugoslovanskih držav v Evropsko unijo omadeževano. Žal konsistentnost vnaprejšnjega pejorativnega odnosa do regije pod vprašaj postavlja tudi uspeh multikulturalnosti. Tu mislim predvsem na negativno medijsko reprezentacijo držav Zahodnega Balkana, iz katerih je zaradi vojn v devetdesetih čutiti nepopravljivo nadaljevanje v prihodnosti, ali pa na izjave, da »skozi kulturo in izobraževanje lahko fundamentalno spremenimo Balkance« (Papandreou 2000). Če uvajamo multikulturne politike in v njihov uspeh že na začetku ne verjamemo, dvomimo, potem je to verjetno nesmiselno početje. Celoten proces uvajanja multikulturnih politik, s priložnostmi, pastmi in ovirami, bi bilo možno povzeti v treh točkah, skozi katere bom usmerila nadaljevanje tega poglavja:

1.) Ker ima Zahodni Balkan konotacijo »evropskega soda smodnika«, se nova multikulturalnost uvaja z namenom preprečitve »eksplozije«, ki bi se lahko razširila tudi v druge dele Evrope. Zato je temeljna naloga novih multikulturnih ideologij zagotovitev trajne stabilnosti in varnosti območja.

2.) Vzdrževanje uspešnega medkulturnega dialoga in preprečevanje konfliktov ni več del odgovora na kompleksno 'nacionalno vprašanje', pač pa skrb celotne evropske skupnosti; države Zahodnega Balkana naj bi sprejele pomoč in nasvete reševanja medkulturnih

konfliktov s strani Evropske Unije (preko programov, financiranj ipd.), s tem pa tudi njene vrednote, vodilne ideologije in vizijo.

3.) Uspešen medkulturni dialog je možno vzgojiti preko izobraževanja. Evropska unija se s svojimi programi, s posebnim poudarkom na mladini in medkulturnem dialogu, aktivno vključuje tudi v še ne priključeno regijo Zahodnega Balkana.

Uporaba metafore soda smodnika za celoten Balkan ni le argumentacijsko pomanjkljiva, ampak ima tudi pomemben vpliv znotraj aktualnega in političnega diskurza. To pa v marsičem pojasnjuje pristope, s katerimi Evropska unija na Zahodni Balkan vpeljuje nekatere politike in ideologije, med njimi tudi medkulturne. Sporazum o stabilnosti za jugovzhodno Evropo, oblikovan leta 1999, je bil zastavljen kot prispevek k premagovanju »kronične nestabilnosti in rednih lokalnih konfliktov na Balkanu (Berzani 2008, 17-18). Zahodni Balkan je namreč skozi analizirane prispevke »v več kot enem pogledu (...)« predstavljen kot »resnična grožnja varnosti in stabilnosti trenutnih in bodočih članic EU kot tudi prispevek k zmanjšanju kredibilnosti in avtoritete EU kot globalne akterke« (Simić 2002, 30). Širitev pomeni »zlasti in predvsem nove spore med državami, ki bodo preneseni v okvir Unije« (Šuklje v Senković in Korljan 2010). Samo hiter pregled dokumentov, programov, aktov ipd., ki jih EU pripravlja ob širitvi na Zahodni Balkan, daje občutek, kakor da so evropske multikulturne ideologije za ta prostor noviteta, predvsem pa nuja, ki bo za večno preprečila ponovitev neprijetnih spominov iz devetdesetih. Multikulturnost se (namenoma) zamenjuje in/ali enači z medetnično stabilnostjo, ki pa ima cel kup negativnih predznakov. V zgoraj omenjenem dokumentu je zapisano, da bodo narodi bivše Jugoslavije, zopet združeni pod enotno streho, z visokimi pravnimi, političnimi, ekonomskimi standardi in zahodnjaško tradicijo pluralizma in tolerance sčasoma nadomestili vse lokalne napetosti (Abramowitz in Hurlburt 2002, 3).⁵⁰ Takšna *strategija* popolnoma in neupravičeno ignorira obdobja mirnih sožitij in lokalno-zgodovinske ter perspektivno zastavljene načine preprečevanja konfliktov. Predstavljeni ideal so zgolj multikulturne ideologije, ki so in kakršne so uspele drugod.

⁵⁰ To spominja na star poskus oblikovanja Balkanske unije: na Mednarodnem kongresu za mir leta 1929, ko so se odpirala vprašanja Evropske konfederacije, je potreba po združenem Balkanu (in hkrati jasno ločenem od preostale Evrope), postala žgoč predmet razprave: preostala Evropa je iskala trajen in produktiven način sobivanja različnih kulturnih skupin na Balkanu. Verjeli so, da bo prizadevanje za skupne ekonomske, politične, idr. cilje zadušilo konflikte, ki naj bi ogrožali tudi druge dele Evrope (Caloyanni 1932, 101). Gre torej za zelo podobno situacijo; zunanji akterji v želji po miru na svojem območju posegajo tudi drugam.

Multikulturalizem, ki naj bi imel predvsem pozitivno noto, na Balkanu izpade kot nekaj nujnega, kot zadnje upanje, kako regijo zopet humanizirati in umiriti. Pretekle lokalne prakse niso nikoli izpostavljene kakor pozitivni zgled, saj se jih vedno opazuje v širšem pogledu avtokratično oz. totalitaristično vodene skupnosti.

Da uklenjenost Bosne in Hercegovine v stare etnične, religijske in kulturne spore v prihodnje ne bo le problem države same, temveč celotne unije, ugotavlja tudi Mustafa Cerić, vodja bosanske muslimanske skupnosti, ki se je leta 2008 udeležil Konference za varnost na Zahodnem Balkanu. Poudaril je, da mora Evropska unija zagotoviti politično osnovo, ki bo prispevala k ohranjanju multietnične tradicije tega območja. Kakor da ta dežela te še nikdar ni ohranjala s svojimi političnimi programi! Medkulturna ideologija tako ni več *nacionalno* vprašanje ene same regije, pač pa prehaja na vseevropsko raven, čeprav Cerić poudarja, da bo Bosna in Hercegovina morala opraviti *domačo nalogo* in medetnična trenja še naprej najprej reševati na državni ravni. Ob tem se pojavi občutek, da gre za podajanje odgovornosti – zopet trdno navezano na neodgovorjeno zgodovinsko vprašanje, kdo je kriv in kdo naj zdaj popravlja škodo – namesto da bi se iskalo jedro in rešitev problema. Če se bodo države bivše Jugoslavije (tu izzzvemam Slovenijo, ki je že članica) želele priključiti EU bodo hočeš-nočeš morale sprejeti tudi ideje, za katerimi skupnost trdno stoji. Vključno z *njeno* idejo multikulturalizma. Upoštevanje pravic manjšin in človekovih pravic sta namreč dva od osnovnih pogojev, ki ju Evropska unija zahteva od svojih novih članic (Mazower 2008, 139). Maja Muhić (2004), makedonska raziskovalka, komentira, da gre za več kot očiten neokolonialističen pristop zahodnih držav, saj je sprejetje kandidatke odvisno od sprejetja multikulturnih standardov. To nadalje lahko pomeni, da v skupini multikulturnih paradig in standardov, ki bi jih bivše socialistične države morale privzeti za sprejetje v EU, obstajajo tudi take, ki »direktno ogrožajo stabilnost, integriteto in nad vsem identiteto držav, ki živijo v regiji« (Muhić, prav tam). Poudarja še, da se je multikulturalizem izoblikoval v popolnoma drugačnem okolju in je bil prilagojen na obstoječe nacionalne države, bivšo Jugoslavijo pa naj bi pokopalo prav to: princip multikulturne politike (bratstvo in enotnost), ki je hkrati poudarjal pomembnost nacionalnega zavedanja in identitete. A to pač ne more biti zadosten razlog jugoslovanskega propada: evropske multikulturne ideologije skušajo ohraniti svoje trdne nacionalne identitete, pa naj bo to še tako paradoksalno! In še več, Evropska unija nacionalnih identitet praktično nikoli ne predstavi kakor oviro, ki bi onemogočala razvoj multikulturalizma.

Nekateri avtorji menijo, da je multikulturalizem, takšen, kakršnega poznamo danes in kakršnega zagovarja tudi Evropska unija, na Balkanu izginil s koncem Otomanskega imperija. In prvi žrtvi nacionalnih mitologij, uvoženih iz zahodnoevropskih držav, sta bili zanje prav toleranca in medkulturno sožitje (Rihtman-Avğuştin v Jezernik 2007, 10). Zaključki teh teorij so, da s prevlado koncepta nacije medkulturni dialog večinoma ne uspeva več, saj začne prevladovati ideologija monokulturnosti. Za medkulturnost so v tem primeru potrebne močne institucionalizirane prakse. Obstoječa evropska politična kultura, pa tudi primer bivše Jugoslavije, tako binarno pozicijo zelo vehementno zanikata: obe namreč sočasno gojita visoko narodno/nacionalno zavest, ki jo združujeta s koncepti multikulturnosti. Te razlage pa predstavljajo monokulturnost nasproti multikulturnosti in obe skupaj kot dve nasprotujoči si skrajnosti: radikalno uzrti zgolj v en cilj, čeprav med njima obstaja cela množica različnih kombinacij. Evropski multikulturalizem, ki skuša postati vodilna strpnostna ideologija tudi v državah bivše Jugoslavije, je nujno opazovati znotraj nacionalnih držav, v katerih je posameznikom priznan (ali pa tudi ne) status državljana, ki na najbolj osnovni ravni določa tudi njegove pravice. Multikulturne skupnosti se oblikujejo na podlagi teh statusov; definicije vključenih (državljanov) in izključenih (nedržavljanov) pogojujejo tudi ostale medetnične odnose, razmerja moči, prednosti in/ali diskriminatorne prakse. Čeprav sta multikulturalizem in medkulturni dialog vodilni ideologiji Evropske unije, se sožitja še vedno primarno urejajo in regulirajo znotraj nacionalnih držav; po tem se posamezne članice med sabo tudi razlikujejo (Giordano 2001, 143). Res pa je, da tudi multikulturna družbena ureditev ni brezmejni paradiž s prostim vstopom. V večini primerov se znotraj nacij, prevladujočih kulturnih skupin, vzpostavljajo popolnoma konvencionalna razmerja moči.

Ellis (2011) je prepričan, da zahodne družbe že dolgo niso več multikulturne same po sebi. So visoko homogenizirane, v skladu s tem pa se pogosto prireja tudi ideja multikulturnosti, ki se, včasih popolnoma nezavedno, pretopi v procese univerzalizacije. Nacionalna podstat je vsemu navkljub obstoječe dejstvo v vseh državah sodobne Evrope; zato je – verjetno najintenzivneje preko izobraževanja – potrebno najti samo način, ki bo oboje združeval v interesu čimvečjega števila ljudi. Jasno, ne kateremkoli interesu, ampak tistem, ki zagotavlja čimvečje sožitje za vse, ki so danes, v neki zgodovinski točki, trčili iz različnih svetov, napraviti pa morajo enega, skupnega. Evropska unija tako organizacijsko in finančno podpira številne izobraževalne projekte, ki vključujejo tudi mlade iz bivše Jugoslavije, torej iz držav, ki sicer (še) niso članice skupnosti. Eden najbolj množičnih je program Mladi v akciji, ki spodbuja strpnost in medsebojno razumevanje na ravni celotne Evrope. Med njegovimi

prednostnimi nalogami je spoštovanje kulturne raznolikosti, ki naj bi se ga mladi iz različnih kulturnih, etničnih in verskih ozadij priučili z vnaprej predvidenim in reguliranim medkulturnim učenjem (Evropska komisija 2010, 5-6).

Na ravni razvoja in izvajanja projektov to pomeni, da se bodo mladi, ki sodelujejo, morali zavedati njegove medkulturne razsežnosti. Projekt mora spodbujati ozaveščenost in razmislek o različnih vrednotah. Mlade je treba nagovarjati k spoštljivemu in rahločutnemu obravnavanju stališč, ki vodijo v neenakost in diskriminacijo (prav tam).

Eden takih projektov je bilo denimo »Regijsko srečanje mladih iz prostora bivše Jugoslavije«, ki ga je lani maja pripravila srbska nevladna organizacija *Laboratorij dobrih vibracij*. V skladu z načeli Evropske unije je bilo srečanje namenjeno spodbujanju medkulturnega sodelovanja, imelo pa je zanimivo postjugoslovansko noto, saj je bilo namenjeno zgolj državam bivše skupne republike. Kljub temu Marija Jelić, vodja projekta in omenjene nevladne organizacije (v osebni korespondenci z dne 21. aprila 2010) pravi, da je bilo srečanje bolj v znamenju nove multikulturalnosti, kakor pretekle prakse bratstva in enotnosti. Večina držav se namreč pripravlja za članstvo v Evropsko Unijo, kar pa pomeni, da je distribuiranje tovrstne multikulturalnosti stopnica bližje k temu cilju. Organizacija, ki jo vodi Jelićeva, je sicer le ena izmed številnih po vsej regiji, ki s projekti, financiranimi s strani Evropske unije, razširjajo novi evropski multikulturalizem tudi z delavnicami in predavanji po osnovnih šolah v Srbiji.

Pomembnost izobraževanja mladih v nove koncepte multikulturalnosti je pokazala tudi analiza podatkov zbranih v Inštitutu za sociologijo na Filozofski fakulteti v Nišu, v Srbiji.⁵¹ Po rezultatih sodeč je vpeljava multikulturalnosti in multikulturalizma v vse izobraževalne sisteme, ki mlade usposabljaajo za dobro medkulturno sobivanje v balkanskem in globalnem prostoru, eden najpomembnejših korakov, če želimo, da bi prihodnje generacije razumele in uporabljale multikulturalne koncepte sožitja in bivanja v svojem okolju. Butigan (v Jovanović 2004, 90), eden od avtorjev raziskave, opaza, da je izrazito negativen odnos do multikulturalnosti opaziti predvsem med starejšo populacijo, za kar bi bila po njegovem mnenju potrebna

⁵¹ Na vprašalnik je odgovarjalo 1800 polnoletnih državljanov v JV Srbiji, SZ Makedoniji in osrednji Bolgariji (junij-oktober 2003); od tega je bilo 580 vprašanih starih od 19-29 let. Odgovarjali so na vprašanja s področja medetničnih odnosov, lokalnih identitet in možnosti povezovanja držav na Balkanu. Več podatkov o respondentih (glede zaposlitve, študija, spola ipd.) Butigan ne poda (v Jovanović 2004, 90).

resocializacija, reedukacija in rekulturacija; šele pod temi pogoji bi bilo aktualne multikulturene ideologije možno sprejeti na vsakdanjem nivoju sobivanja, še dodaja (v Jovanović, prav tam). Negativni odzivi starejše populacije so lahko tudi posledica prehajanj med različnimi sistemi. Izkušnjo multikulturalnosti v bratstvu in enotnosti namreč mnogi povezujejo z *bratomorom*, ki naj bi bila njegova logična posledica. Kasneje bom navedla izseke iz intervjujev in pogovorov, iz katerih bo razvidneje, da imajo tudi mlade generacije nekakšen strah pred novim multikulturalizmom, saj ga povezujejo z vojnama in hkrati, da večina mladinskih delavcev, kakor ugotavlja tudi Butingan, spremembo vidi v dolgoročnem izobraževanju mladih v smeri multikulturenega razmišljanja. Nekaj podobnega si je z mladino obetalo tudi jugoslovansko ideološko vodstvo, izkazalo pa se je, da to vendarle ni bilo povsem zadosti

6 INTERPRETACIJA IN AKTUALIZACIJA (POST) JUGOSLOVANSKIH MULTIKULTURALIZMOV

6.1 Bratstvo in enotnost versus novi multikulturalizem: primerjalna analiza

Analiza jugoslovanskih multikulturalizmov do te točke je bila potrebna, da bi lahko do sedaj že uporabljene vzorce primerjala z novimi, izpostavila ponavljajoče dejavnike in počasi prišla do smernic, ki jih potrebujem za odgovor na drugo raziskovalno vprašanje, namreč ali lahko v podrobnosti razdelani mehanizmi in koncepti starih multikulturalizmov kakor koli pripomorejo k (pre)oblikovanju novih, z enim samim namenom, da bi bili ti novi učinkovitejši in se hkrati skušali izogniti starim zdrsom. Predvsem v poglavjih o bratstvu in enotnosti se nisem popolnoma izognila primerjalni analizi že na mestu samem, saj bi morda lahko te stvari na koncu zbledele. V tem poglavju pa želim vse skupaj le še sistematično strniti, ilustrirati s komentarji s terena in brez ambiciozne težnje po dokončni rešitvi nalogo končati kot uvod v smernice, s katerimi bi bilo na področju multikulturalizma smiselno nadaljevati.

Vsako ideologijo je potrebno umestiti v njen (1) časovni, kulturni in politični kontekst, zato bo to moje prvo zaključno izhodišče. Nato bom primerjala (2) definicijo enakosti/različnosti v eni in drugi ideologiji, tokrat predvsem z izjavami, pridobljenimi na terenu. Na koncu pa še (3) ideološki bazi bratstva in enotnosti ter multikulturalizma, kaj je (bil) njun temelj, njun vzrok in povod in kaj je njun cilj. K uvodu tega poglavja naj pripišem še opozorilo k preobratu v metodi: v preučevanju preteklih ideologij sem se pridobivanju terenskih podatkov izognila, da bi čimuspšeje zaobšla fetišiziranje preteklega obdobja in se čimbolj intenzivno

osredotočila zgolj na ideologe in ideologijo/e samo/e. Po drugi strani se mi je umestitev terenskih podatkov za aktualizacijo bratstva in enotnosti danes v kontekstu novega evropskega multikulturalizma zdela več kot obvezna, saj me namreč zanima, kako lahko (ali pa tudi ne) podporniki nove ideologije v svoje delo konstruktivno vključijo izkušnjo iz nedavne preteklosti. Ta ideologija je v regiji bivših jugoslovanskih držav v fazi, ko se šele začneja »materializirati«, to pa pomeni, da je še vedno možno razmišljati o njeni pretekli sorodnici, doprinosih in zdrsih, ter se predvsem (nekaterim) slednjim izogniti že na ravni ustvarjanja ideologije in njenega »začetniškega« uvajanja.

6.1.1 Časovni, kulturni in politični kontekst

Čeprav sta tako bratstvo in enotnost kakor sodobni evropski multikulturalizem nasledila konfliktni oz. dolgotrajni vojni obdobji, je to morda zavajajoče dejstvo, da je izkušnja konflikta bistvena za uvajanje multikulturnih in drugih strpnostnih ideologij, ki naj bi tako v nadaljevanju, v prihodnosti, ta konflikt preprečile ali celo dokončno ustavile. Bratstvo in enotnost je resda bilo del celotne jugoslovanske ideje, ki je začela med južnimi Slovani gnezditi že od 19. stoletja dalje, posebej pa še po 2. svetovni vojni in zaradi nje. Pravtako se multikulturalizem kakor ptica selivka seli iz centralnih evropskih gnezdišč v balkanska še intenzivneje zaradi še vedno nepomirjenih žarišč. Razen tega edinega skupnega izhodišča, pa sta konteksta vizij obeh popolnoma različna: bratstvo in enotnost je nastalo po vojni, v kateri in zaradi katere so se Jugoslovani ponovno združili, multikulturalizem pa dobiva svoj prostor in čas po konflikth, ki so zažareli potem, ko so bili južni Slovani že združeni, a so se preko teh konfliktov spet razdružili. Poleg tega ambicija sodobnega multikulturalizma v regiji bivše Jugoslavije danes še zdaleč ni več poskus tako intenzivnega bivanja, vendar prej – pomiritev.

Bratstvo in enotnost je bilo na nek način zelo ekskluzivistično, balansiralo naj bi odnose med omejenim številom in raznolikostjo kulturnih skupin. Novi multikulturalizem zagovarja sožitje med prav vsemi ljudmi, ne le med sabo podobnimi kulturami. Učinkovati želi preventivno, ne kurativno: ker predpostavlja, da kulturna pluralnost lahko postane problematična, želi vzgojiti obrambne mehanizme. Pomembno dejstvo v okviru bivših jugoslovanskih držav je, da se je bratstvo in enotnost razvilo znotraj ene skupne države, ki ni bila nacionalna, ampak multinacionalna. Sodobni multikulturalizem pa pristaja na drugačno vzletno stezo: jugoslovanske države so se namreč dokončno razdružile v sedem nacionalnih

držav, ki naj bi zdaj med sabo vzdrževale dobre medkulturne odnose.⁵² Zaradi narave zadnjih vojn je vrednota nacionalne identitete praktično v vseh državah bolj ali manj poskočila v sam vrh, kar pa za nekatere (navkljub že omenjeni evropski brikolažni ideji sobivanja nacionalnih z multikulturalnimi ideologijami) predstavlja past:

Ena od pomembnih razlik med bratstvom in enotnostjo in današnjim multikulturalizmom je, da so vsi narodi bivše Jugoslavije večji tradicionalisti, Srbi in Hrvati celo nacionalisti, kot drugi evropski narodi. Po vojni smo prav obsedeni s tradicijo, religijo in kulturno zapuščino (OI, Hrvaška 2011).

Po mojem mnenju ljudem v državah bivše Jugoslavije ni preveč do multikulturalizma. Trenutno je nacionalna (in s tem povezana kulturna) identiteta preveč pomembna za posameznika, da bi zdaj kar menjali svoj svetovni nazor zaradi enega evropskega multikulturalizma. To je mrtva črka na papirju, ki se ga izpolnjuje zgolj za pridobivanje sredstev iz EU skladov. Mogoče bodo naslednje generacije manj nacionalistično razpoložene. Hvala Bogu, še nisem slišal za ime Euroslav ali Euromir (OI, Hrvaška 2011).

Sodobni evropski multikulturalizem, ki kot evropski produkt na balkanskih tleh, nekoliko zbadljivo rečeno, predstavlja sponzorski in donatorski prispevek (Ditchev 2002, 246) k zamejitvi nacionalizmov, tabuiziranih od zadnjih vojn dalje, ima eno pomembno lastnost. V države bivše Jugoslavije se ga vpeljuje brez ozira na to, da ima ta prostor močno regionalno izkustvo v zelo podobni ideologiji, a z velikim poudarkom, da so se države, nastale po razpadu Jugoslavije, močno okužile z nacionalizmom (namenoma bom zignorirala teorije o primordialističnosti nacionalističnih teženj v tej regiji) in jih je zdaj potrebno tega odrešiti. Multikulturalizem tudi v ostalih državah Evrope ni samoumevno dejstvo brez spodletelih poskusov, ampak je padel v resnici na popolnoma enaka, z nacionalizmom prežeta tla, kakor se to – le z nekaj desetletno zamudo – zdaj dogaja v državah bivše Jugoslavije. Evropska zgodovina se je namreč zadnjih dvesto let pisala predvsem skozi nacionalno obarvane tinte. Te so monokulturno pripadnost skonstruirale s pomočjo vrednot in simbolov, ki so poudarjali homogenost prebivalstva in s tem obvezno izključevanje tistih, ki so se razlikovali in so zato ostali zunaj in pripadli neki drugi (nacionalni) identiteti. Skozi leta so se izoblikovale

⁵²Prav posebni multikulturalni laboratorij predstavlja Bosna in Hercegovina, kjer pod eno državo živijo tri samostojne etnične entitete. O njej sem pisala v članku *“Računajte na nas, trideset let pozneje: bosanski multikulturalizem na evropski način - mladinske akcije in pobude za ohranjanje sožitja in medkulturnega dialoga v BiH»*, pripravljenem za izdajo Časopisa za kritiko znanosti, ki je bil času pisanja tega teksta v pripravi na tisk.

specifične značilnosti in lastnosti, ki so eno skupino jasno razmejile od druge in sicer prav s procesom primerjanja in ustvarjanja različnosti (neenakosti). Tako kot je evropska družba utemeljila monokulturnost, je to monokulturnost leta kasneje zanikala in jo zamenjala z multikulturnostjo. V tem oziru je bratstvo in enotnost s svojo idejo spoštovanja vseh, ki bivajo pod eno streho in so si bolj ali manj različni, nehote kar za nekaj desetletij prehitelo liberalno razvit zahodni svet.

Jasno, da Evropska unija ni prepisala jugoslovanskega multikulturalizma. Vprašanje, če zanj sploh vejo. Njih to verjetno tudi ne zanima. Zanima jih njihova pozicija. Dojeli so, to kar smo mi že davno: da naenkrat v EU živi več nacij! Se pravi, da je potrebno izumit nekaj, kar bo to mešanje kultur zdaj objasnilo, kar mu bo dalo smisel. Kar mora podpreti samo idejo EU, da ta ne pade (OI Hrvaška, 2011)

Balkanizacija nacionalnosti, če lahko tako imenujem take očitke o nacionalni determiniranosti držav bivše Jugoslavije, je prav kontradiktorna, saj bi v resnici to moralo pomeniti, da je multikulturnost v ostalih delih Evrope možna zaradi neobstoja nacionalnega sindroma. V pridruženju k Evropski uniji nove članice namreč niso obvezane k nekakšni denacionalizaciji (mimogrede, prav vse, stare in nove članice, so nacionalne države), k opustitvi svoje primarne narodne ali nacionalne identitete; po drugi strani EU zelo spodbuja vpeljavo ali vsaj prizadevanje k multikulturnim politikam v vsaki posamezni državi in na nivoju celotne skupnosti. Umetno vpeljani koncept nacionalne države naj bi bila velika napaka v konceptu bivše Jugoslavije. Ta naj bi vodil v njen razkroj in hranil »specifične nacionalne, etnične in kulturne strasti« (Muhić 2004). Ohranjanje imen republik, ki so v velikih primerih označevala tudi meje etnij, je bilo po mnenju Muhićeve (prav tam) poglavitnega pomena, da multikulturna koeksistenca v Jugoslaviji nikoli ni zaživela v pravem pomenu. A kako bi potem tako složno bivala Evropa, če bi ta teza res držala? V čem je razlika nacionalnih držav v srednji Evropi in nacionalnih držav, ki so izšle iz bivše Jugoslavije? Razen v tem, da imajo prve daljšo nacionalno zgodovino in so se zato mogoče svoje nacionalne strasti že nekoliko ohladile? V ostalih državah Evropske unije se nacionalna ureditev nikoli ni pojavila kot pomembna bariera, ki lahko zaustavi širjenje multikulturalizma. V multikulturni sistem se, poleg tega, v javnem, političnem in popkulturnem diskurzu nikoli ne bi tako močno verjelo (celo verovalo!), če bi dejstvo, da cela Evropa v resnici sloni na konceptu združenih nacionalnih držav, imelo kakršen koli vpliv.

Politični kontekst nastanka ene in druge ideologije je bila verjetno največja ločnica med obema, ki pa hkrati zelo pomembno oblikuje in vpliva na celoten pojav kot tak. Bratstvo in enotnost se je pojavilo v avtokratski oz. totalitaristični politični ureditvi, zaradi česar je v primerjavi z multikulturalnostjo lahko zaživel takorekoč čez noč. Eden od intervjuvancev v filmu Maje Weiss (1999) »Cesta bratstva in enotnosti« izjavlja, da po njegovem mnenju ta ideja nikoli ni uspela, saj je bila ljudem vsiljena. O »vsiljenosti« je spregovorilo tudi več mojih sogovorcev, ki so to dimenzijo navajali kot zelo pomembno ločnico med sodobnim in preteklim multikulturalizmom: sodobni naj bi se uvajal bolj spontano in po željah posameznikov, bolj kot »izbira« in ne kot »nuja«:

Predvidevam, da je bila ideologija bratstva in enotnosti umetno sproducirana in distribuirana ter tako vsiljena prebivalcem SFRJ. Ker če bi bila iskrena, intrinzična, ne bi prišlo do konflikta in izražanja tako enormnih razlik med pripadniki »enakih«. To, kar je enako današnjemu multikulturalizmu, je to – umetna tvorba »enakosti«, zanemarjanje kulturnih in tradicionalnih razlik med narodi (NP Hrvaška, 2011).

Zame je multikulturalizem del vokabularja iz »bullshit binga« (za več informacij: <http://bullshitbingo.net/cards/bullshit/>). Če še ni, bi ga morali definitivno dodati. Bratstvo in enotnost je bil samo del ideologije. Čeprav moram priznati, da prav zaradi tega pojava ne morem reči, da ideologija avtomatično pomeni nekaj slabega. V bistvu je vse okoli nas ideologija. Vsak od nas ima eno malo ideologijo, po kateri živi. Ko govorimo in izmenjavamo ideje, izmenjujemo tudi ideologijo. Je pa nekaj drugega zelo pomembno: kako agresivni in nasilni smo pri tem. Nas ni nihče vprašal, ali si bratstva in enotnosti želimo ali ne. Mi smo ga samo dobili, kot paket po pošti. Tudi če ga nisi hotel, si ga moral živeti, ker je bilo vse naokoli. Ne bi rekel, da me danes Evropa tako močno posiljuje z multikulturalizmom, kakor me je bivši jugoslovanski sistem, res ne (OI Hrvaška, 2011).

Zdi se mi, kakor da je današnji multikulturalizem bolj "smoothy" od bratstva in enotnosti. Nisem živela v Jugoslaviji, zato nimam pojma, kaj so naredili s tabo, če si recimo glasno zagovarjal nacionalizem, ne vem, recimo Srbi. Vem, da so zapirali ljudi, ampak nikoli se v to nisem kaj dosti nisem poglobljala, zato ne vem, če je to kakorkoli povezano s prevladujočo ideologijo. Vsekakor te danes ne zaprejo, če nisi za multikulturalizem. Je pa res, da imam občutek, da je meja med nacionalizmom in rasizmom recimo, zelo tanka. Rekla bi, da če javno izražaš kakšne rasistične težnje, te bodo verjetno skušali vsaj utišati, če se zberejo neonacisti, pa jih verjetno prežene policija (OI Bosna in Hercegovina, 2011).

V Evropi danes obstaja tihi dogovor, da se vsi med sabo spoštujemo, verjetno tudi zaradi tega, kar se je zgodilo Judom v Nemčiji in verjetno še bolj zaradi tega, kar se je zgodilo nam v Bosni in Hercegovini. Sem pa tudi že doživela, da Francozi mislijo, da je danes, 15. Aprila 2011, v Bosni še vedno vojna....Zaradi teh grozot so ljudje po vsej Evropi mogoče končno dojeli, da bi bil čas, da se že nehamo

izganjat. Meni je v resnici vseeno ali je to vsiljeno ali ne, važno je, da funkcionira. Mislim pa, da kar tako sami po sebi ljudje ne znamo živeti v miru. Vsaj v Bosni ne (OI Bosna in Hercegovina, 2011).

Vprašanje, ki se pojavi ob takšnem problematiziranju je, ali je sploh kakršna koli politična ideologija ali zgolj politična ureditev spontana in intrinzična. Demokratična in liberalna ureditev sodobne Evrope resda učinkujeta svobodnjaško, vprašanje pa je, ali zato tudi »intrinzično«, torej po željah in občutkih ljudi. Eden od primerov take »svobodne« odločitve glede sodobnega multikulturalizma bi spet lahko bil vzeti iz že večkrat omenjenega programa Mladi v akciji. Pri prijavljanju na razpise za finančno podporo raznolikim projektom prijavitelji resda lahko »svobodno« izberejo dimenzijo multikulturalizma v začetnih točkah, vendar pa jo morajo kasneje v dokumentaciji konkretno razdelati in argumentirati. Vključitev multikulturene dimenzije v projekt prinaša veliko število točk in posledično – večje možnosti financiranja. Poenostavljeno, kdor želi uresničiti projekte pod okriljem te evropske fundacije, mora vrednote multikulturalizma pravtako »vsiliti« v svoj projekt. Je pa res, da je to izvršeno po mehkejši poti in bolj sofisticirano, nekako »nevidno«. In seveda v skladu liberalne, demokratične Evrope.

Tudi če je bilo potemtakem bratstvo in enotnost »vsiljeno« zaradi totalitarističnega vodstva, pa je delovalo precej spontano v skladu s socialistično ureditvijo države. Zaživelo je namreč v družbi, ki je že tako ali tako zelo vrednotila skupino in skupno dobro. Socializem je bil namreč že sam po sebi »bratski« in je bila zato takšna konkretna ideja samo še nekakšen podaljsek. Multikulturalizem je po drugi strani nastal v zelo neugodnem obdobju, saj kapitalizem poudarja moč posameznika. Socialistični družbeni red in avtorska vladavina sta tako vpeljavo ideologije bistveno pospešila. Ker Evropska unija nima ekspresnih uvajalnih metod, so vprašani respondenti mnenja, da je sodobni multikulturalizem »projektne« narave. Devetinštiridesetletna respondentka iz Tuzle, ki že pet let vodi svojo organizacijo za medkulturni dialog, vidi binarizem bivanja-druženja kot poglobljeno razliko med bivšim in sedanjim multikulturalizmom:

Evropski programi za mlade sicer pripomorejo k temu, da se mladi iz različnih kulturnih okolij združujejo in družijo, nikakor pa ne vzgajajo tega, kar je vzgajalo bratstvo in enotnost, namreč, da bi ti ljudje skupaj tudi živeli in ne samo, da se občasno družijo (OI, Bosna in Hercegovina 2011).

Evropska multikulturalnost se trenutno resda gradi na kratkih druženjih in podpiranju čimvečje mobilnosti, predvsem skozi študijske izmenjave in prakse Erasmus Mundus, ter različne

mladinske programe npr. Mladi v akciji in Evropa za državljane. Na delavnicah, ki sem jih izvajala z mladimi iz bivše Jugoslavije, se mi je nemalokrat zgodilo, da sem na koncu dobila občutek, da je bilo desetdnevno izobraževanje v resnici neučinkovito in bo pridobljeno znanje pozabljeno takoj, ko se bodo vrnil domov. Hkrati sem pogosto sumničava, da mladi post-Jugoslovani multikulturalizma skoraj nikoli ne povezujejo s svojimi državami, pač pa z nečem kar je nekje daleč oz. šele bo nekoč in nekje. Eden od takih primerov se mi je zgodil letos marca, ko smo na eni izmed mladinskih izmenjav deset dni razpredali o medkulturnem dialogu, razmišljali o različnih situacijah in v dolgih diskusijah iskali rešitve, na zaključni evalvaciji pa sem morala reševati težko konfliktno situacijo med mladimi Hrvati in Srbi (vsi stari med 19 in 25 let), ki so načeli debato o Vukovarju, sprva mirno, nato pa vedno bolj agresivno in obtožujoče. Ker konflikta ni bilo možno ustaviti po mirni poti, smo morali celotno aktivnost prekiniti in nadaljevati po kratkem odmoru. Eden od bosanskih udeležencev (Bošnjak) je medtem komentiral, da ni čudno, da je v Vukovarju še danes ena in edina diskoteka pregrajena s predelno steno – v eni polovici se s turbofolkom zabava srbska mladina, na drugi pa s hrvaškim popom hrvaška. Vsake toliko obračunajo z molotovkami, to pa je tudi vse, je zaključil, a s tem sprožil nov plaz nekakšnih argumentov in obramb z obeh strani. V nekem drugem primeru se mi je prav tako ob zaključku zgodilo, da so grški udeleženci na koncu desetdnevne delavnice pravitako na temo medkulturne strpnosti želeli »nekaj sporočiti« makedonski peterici. To »sporočilo« se je v resnici sprevrglo v besedno grožnjo, da Makedonija nikoli ne bo prišla v Evropsko unijo, če ne bodo priznali, da je »Makedonija« ime za pokrajino v Grčiji in če ne bodo zaradi tega razloga zamenjali imena države. V obeh primerih sem bila soočena z izzivom, kako tem mladim, v resnici svojim vrstnikom, objasniti, da so točno te situacije resnični primer tistega, o čemer smo vse dni govorili zgolj na teoretični, učenju prilagojeni in inscenirani ravni ter z izmišljenimi medkulturnimi izzivi. Največkrat sem bila neuspešna, saj se je izkazalo, da so ti mladi multikulturalnost dojeli kot problem držav z velikim številom imigrantov, torej problem Francije, Španije, Nemčije, ne pa tudi bivših jugoslovanskih držav, kjer zanje »problem multikulturalnosti« večinoma ne obstaja, jasno, saj nimajo omembne vrednega števila priseljencev. Presenetljivo je, da so bili udeleženci vse dni zelo konstruktivni, mestoma so dajali občutek, da jim je fenomen multikulturalnosti jasen do potankosti in se ob vedno vnovičnem ukvarjanju z njim že prav dolgočasijo. Nikakor pa niso mogli sprejeti, da so točne tako reakcije pokazale, da bo izobraževanje o multikulturalizmu še potrebno, saj je ta družbeni pojav, nekaj kar je živo, nekaj kar je »tam zunaj« in nekaj, s čimer se v resnici vsi na tak ali drugačen način soočamo. Ob te dveh dogodkih sem zato postala pozorna na dve stvari:

najprej, da mladina, ki pride na take, kratkoročne projekte, v bistvu predstavlja zelo majhen delež celotne mlade generacije (večina mojih sovrstnikov, razen študijskih izmenjav Erasmus Socrates, ne pozna drugih evropskih programov, v katerih lahko sodelujejo in se izobražujejo o medkulturnem dialogu) in kot drugo, da v svojem predhodnem izobraževanju niso kaj dosti slišali o multikulturalizmu, medkulturnem dialogu, toleranci, strpnosti ipd. Če pa že, pa je to znanje večinoma površno in stereotipno ter zato prej nevarno kot pa uporabno. Da bi na hitro preverila, v kakšni meri je slovenski osnovnošolski kurikulum naklonjen tem temam, sem se pogovarjala z mlado učiteljico iz ene od ljubljanskih osnovnih šol, s katero sva ugotovili, da multikulturalizem v primerjavi z ostalimi znanji (npr. matematika, fizika, slovenski jezik itd.) nima svojega pomembnega poglavja, kaj šele čisto svojega predmeta. Sama je ugotovila, da niti učitelji niso sposobni učiti o tem, saj na pedagoških fakultetah ne dobijo ustreznega znanja. Dodala pa je še, da se zaradi tako pomankljivega znanja tudi v razredu, v katerem je vedno več in več obrazov iz drugih kultur, ne znajdejo več dobro (v pisni korespondenci z dne 15. maja 2011)

Ker uvajanje multikulturalizma poteka počasneje in včasih morda tudi manj opazno in sistematično, kakor je to delovalo v času druge Jugoslavije, daje nekaterim občutek o drugačni, racionalnejši ne-ideologiji:

Ideja modernega evropskega multikulturalizma zame ni prava ideologija, saj ljudje nad njo niso tako množično entuziastično navdušeni, in tudi časi so drugačni. Mislim, da je današnji multikulturalizem veliko bolj racionalen, kot je bilo bratstvo in enotnost. Ukvarja se s prednostmi in razlogi, zakaj je promoviranje različnih kultur pomembno, bratstvo in enotnost pa je to promoviralo brez kakršnekoli analize (OI Bosna in Hercegovina, 2011).

V splošnem je šlo zgolj za drugačne pristope, jasno v skladu z aktualno družbeno realnostjo. Veliko pomembneje pa je, kaj sta si obe ideologiji prizadevali doseči in tudi odgovor na to, zakaj sta si bili izven časovnega okvira v resnici zelo podobni.

6.1.2. Definiranje enakosti in različnosti

Z definiranjem enakosti in poudarjanjem njene pomembnosti se ukvarjata obe ideologiji, čeprav imata njuni definiciji drugačne poudarke. Bianchini (2000, 73) pravi, da je jugoslovanska ideologija enakosti opravičevala diskriminacijo: »člani skupnosti so bili razdeljeni med dobre in slabe člane Partije ali med člane Partije in druge.« V multikulturalizmu so ti *bolj enaki* običajno združeni v hegemoni kulturi, *enaki* pa v

manjšinskih, priseljenskih. Diskriminacija se je preselila iz razrednih vzdolž kulturnih linij: člani skupnosti morajo deliti iste kulturne vrednote, če želijo biti deležni vseh pravic (Bianchini, prav tam). Multikulturalizem pogosto uporablja slogan *enaki v različnosti* ali *vsi drugačni, vsi enakopravni*, v vsakdanjosti pa te ideologije žal ne zagotavljajo vedno enakovrednega razvoja vseh konstitutivnih kulturnih delov znotraj ene države. Običajno se ti razvijajo zgolj znotraj nekakšnih folklorizmov, ohranjanja jezika za *notranjo uporabo* (le znotraj skupnosti) ipd. Jugoslovansko enakost je mogoče primerjati z geslom *égalité*, ki je v francoski revoluciji pomenilo »enakost državljanov v pravicah, dolžnostih in možnostih za razmah osebne iniciative« (Grdina 1996, 63). Jugoslovanska enotnost je pomenila tudi enotnost v obliki federativno-republiško urejene skupnosti in politično enotnost: enotnost misli, ukrepov in nalog, ki bi v splošnem odražale družbeno stvarnost Jugoslavije. O enakosti na vseh področjih lahko začnemo razmišljati šele, ko bo dosežena ekonomska enakost, so razmišljali jugoslovanski ideologi. Zagovorniki multikulturalizmi verjamejo, da to vendarle ni dovolj: poleg omenjene zato močno poudarjajo še enakosti pri razvojnih priložnostih (izobraževanje, zdravje, varstvo otrok), enakosti spolov, ipd. Temelj sodobnega multikulturalizma je enakost pred zakonom, čeprav je to kar nekoliko pretirana ambicija. Pregled zakonov o integracijah, pravicah tujcev, uredbah azila ipd. bi upravičil dvome, da je tudi enakost zelo močno definirana in v resnici ni svobodnejša od »zakona« in bi zato ljudem omogočala več pravic.

Nobena od definicij bratstva in enotnosti ter multikulturalizma ne razloži jasno vezi in razmerij med dominantno/imi in manjšinskimi kulturami.⁵³ Multikulturalizem zagovarja koeksistenco različnih kultur, brez prilagajanja, s pravico do vzdrževanja lastne identitete, razvoja edinstvenih tradicij; a pri tem predpostavlja, da je za uspešno skupno komunikacijo potrebna integracija manjših skupnosti v dominantno. To naj ne bi nujno pomenilo že inkulturacije, če to razumemo kot transformacijo v novo, drugo kulturo. Vendar pa je integracija lahko kljub temu dvorezen meč: kaj dejansko pomeni integrirati se v dominantno kulturo in hkrati ohranяти svojo lastno identiteto? Ali integracija ne pomeni ustvarjanja nove »enakosti« na podlago, v kateri smo se že prilagodili in nekatere kulturne vzorce opustili, nekatere pa na novo sprejeli? Evropski multikulturalizem predvideva določeno mero opustitve lokalnih kultur in s tem pravzaprav ni nič narobe; da bi pluralna družba delovala učinkovito, bi morala govoriti nov kulturni »esperanto«.

⁵³ Da ne bi prišlo do zmede: v Jugoslaviji je bilo teh dominantnih več, torej vsi narodi, manjšine pa so bile vse narodnosti. V današnji Evropi je to ponavadi en narod/nacija in ostale manjšine.

Enakost je ponavadi plod ideološke produkcije prevladujoče kulture, zato je njena uspešnost pogosto definirana z uspešnostjo integracije. To pa ni ravno v skladu z multikulturno ideologijo, čeprav nove evropske ideologe multikulturalnosti postavlja pred zanimiv izziv: ali bo multikulturalni ideji na novo združene Evrope (še) uspelo »zaščititi in zagotoviti kontinuiteto drugačnosti, raznovrstnosti in heterogenosti« (Lukšič Hacin 1999, 70). Pri fenomenu razlik/podobnosti je paradoksalno to, kako v kontekstu multikulturalizma prvi in drugi vedno – odvisno od točke opazovanja – lahko predstavljata ali veliko prednost in bogastvo ali veliko nevarnost in past.

Včasih jo [multikulturalnost] razumem kot darilo, kot nekaj krasnega, na kar bi bili lahko ponosni. Včasih pa močno obžalujem, da živim v tako mešani državi, ampak to samo, kadar to misel povezujem s konflikti ali vojnami v prihodnosti. Želim si, da bi odgovarjala bolj pozitivno, bolj svobodno, ampak to je bosanska realnost, za katero se še danes borimo, borimo, da bi ustvarili lepše dni za vse skupaj (OI Bosna in Hercegovina 2011).

Bosna in Hercegovina je država, ki je skozi zgodovino predstavljala vzdržljivost v sožitju treh ali večih narodov do skrajnih meja. Mi smo v resnici izumili življenje s tisoč razlikami. Ampak te razlike so postale – kar naenkrat – luknja brez dna, pot brez konca, voz, ki ga ne znamo razvozlati. Učijo nas, da moramo poznati svojo zgodovino, da bi vedeli točno, kdo smo in kaj smo in v čem smo si različni (ne podobni) od drugih. Ampak, oprostite, jaz še nisem srečala koga, ki bi to vedel. Preveč je bolnih spominov, preveč negativnega, ki se navezuje na to kombinacijo: Bosna in Hercegovina + zgodovina + multikulturalizem (OI Bosna in Hercegovina, 2010).

Ker je, posebej v zadnjem času, ko se države Zahodnega Balkana pripravljajo na članstvo v Uniji, balkanistični diskurz zelo živ, lahko evropsko zastavljena multikulturalna politika začne preveč poudarjati tiste dejavnike, ki nas ločujejo in ne tiste, ki nas združujejo (Shohat in Stam 1994, 296). Prav odnos med Evropsko Unijo in Zahodnim Balkanom spodbuja odzive, ki so se nekoč že zgodili; v začetnem delu sem omenjala panslavizem, ilirizem in nato jugoslovanstvo – vse tri nadvladane združbe so se povezale, ker so našle skupne točke in zato, da bi postale močnejše. Države Zahodnega Balkana je zaznamovala dolga skupna zgodovina, zdaj jih zaznamuje skupno, tudi pejorativno označevanje in dožemanje s strani Evropske unije. To pa pomeni, da se multikulturalne razlike poudarjajo zgolj na nivoju celotne evropske skupnosti; znotraj bivših jugoslovanskih republik pa so spet aktualne tudi podobnosti. Zagorka Golubović, zanimivo, meni, da je multikulturalizem pravzaprav edino, »kar imajo države bivše Juge skupnega« in kar bi

morali jemati kot priložnost, ne grožnjo, saj vsaka balkanska država lahko različnost izkoristi za bogatenje, ne da bi izgubila svojo lastno kulturno identiteto, dokler obstajajo politike, ki to zagotavljajo (Golubović 2003, 187)

Prednosti kulturnega pluralizma pred slabostmi so večkrat poudarjali tudi jugoslovanski ideologi in če na naslednice skupne jugoslovanske države gledamo z vidika teh skupnih značilnosti, imajo torej odlične potencialne za multikulturno sožitje. Vprašanje na tem mestu je, ali je nedavno konfliktnost vendarle mogoče argumentirati na podlagi medkulturne raznolikosti? Z zbranimi ideologijami sem skušala pokazati, da je dobro sobivanje vedno delovalo, če je imelo tudi podporo vladajoče elite. Odgovor je iz vidnega pravzaprav preprost: če je medkulturnost tudi v interesu vladajoče politične elite, na nacionalni ali širše gledano, na evropski ravni, se bo bistveno lepše in intenzivneje razcvetela – pa čeprav na ravni od ljudi-za ljudi že živi. »Prav radovedna sem,« pravi respondentka iz Mostarja,

če lahko zopet ustvarimo multikulturalizem brez pomoči ostalih držav, ki nas bodo ves čas opozarjale, kaj imamo in iz česa lahko gradimo. Obenem sem zelo skeptična, če ne bomo nekega dne vsi skupaj v Bosni zopet ponoreli, kakor v devetdesetih in začeli vse rušiti. Ne, bom raje optimistična in bom verjela, da lahko v multikulturni Bosni in Hercegovini naredimo boljši jutri.

Uspešno medkulturnost močno zavira še preveč živ spomin na vojno, ta pa ustvarja prevladujoč občutek, da žalostni balkanski zgodbi ni mogoče dati vedrega zaključka. Prevladuje strah in nezaupanje in akutno pomanjkanje pozitivnih vizij. Ko sem se udeležila mednarodne delavnice v Kanadi na temo sprave in jugoslovanske prihodnosti (že sam naslov je bil »negotov«: Politične mitologije, sprava in negotova prihodnost v bivši Jugoslaviji⁵⁴), »prihodnosti« držav bivše Jugoslavije praktično nihče od gostujočih, mednarodno priznanih akademikov, ni obravnaval s pozitivnega vidika. Večina tem se je vrtela okoli zgodovinskih dogodkov, ugibanj o izvoru konfliktov in o predvidenem konfliktnem odvrtanju dogodkov v prihodnosti. Podobno izkušnjo sem imela z udeležbo na konferenci v Sarajevu letos spomladi, le da so teme šle v še bolj negativno skrajnost, celo v smeri maščevanj. Eden od poglobitvenih korakov, ki jih bo potrebno storiti v smeri uspešnega multikulturalizma bo zato zagotovo najprej sprememba v perspektivi – tudi v akademskem prostoru. Dokler so vojni dogodki in povojna Jugoslavija tako močan in praktično edini referenčni faktor sedanjega in prihodnjega

⁵⁴ Orig.: *Transcending fratricide: political mythologies, reconciliations, and the uncertain future in the former Yugoslavia* (1.-2.oktober 2010, Univerza v Alberti, Kanada)

političnega življenja, potem je nekakšen medkulturni »aktivizem« neformalnega sektorja verjetno prešibak vetrič, da bi prinesel spremembe.

Med vojno je med ljudmi nastala globoka razpoka, travme so močno žive tudi v postvojnem obdobju. Vsekakor je za Bosno multikulturalizem danes ideologija, ki jo je težko oživeti, težko jo bo ohraniti. Bili so dnevi, ko je multikulturalnost odlično živela, potem pa so prišli dnevi, ki so dokazali, da takšno sožitje ni možno. In ti dnevi so ostali v spominu ljudi (OI Bosna in Hercegovina, 2010).

Primer prakse, ki vseeno vliva upanje, je lanskoletni dogodek v organizaciji »Laboratorija dobrih vibracij« (omenila sem ga že v poglavju o novem evropskem multikulturalizmu, pod drugo točko), ki skladno z novo ideologijo ilustrira upravljanje s kulturnim pluralizmom, tokrat spet v prid sožitju. »Regionalno srečanje mladih iz bivše Jugoslavije« je bil projekt, ki naj bi udeležence iz držav bivše Jugoslavije vzpodbudil k vnovičnemu sodelovanju med državami, k medkulturnemu dialogu na regionalni ravni, k aktivnostim proti diskriminaciji ipd. Dogodek je finančno podprla Evropska unija in sicer s programom Mladi v akciji. Iz nasilnega padca v devetdesetih, ko so prevladovale monokulturne ideologije, se države naslednice zopet dvigajo k kulturni mešanici, raznolikosti s pozitivno konotacijo.

V globalizirani družbi medkulturna razlika zagotovo pomeni še bistveno večje diferenciacije med posameznimi skupinami (nenazadnje bo tudi integracija balkanskih držav v celotno evropsko skupnost pomenila veliko večjo multikulturalno izkušnjo, kakor povezovanje med njimi samimi). Hrvaška pisateljica Dubravka Ugrešić (2010, 4) poudarja, da se za multikulturalizmom mnogokrat skriva nepoznavanje kultur, še več, pomanjkanje kontaktov med različnimi etničnimi skupinami, kjer naj politična korektnost ne bi bila nič drugega kot politično sprejet rasizem – kulture se spoštujejo tako, da se opazujejo z distance in ohranjajo svoje slike. V nasprotju z njenim primerom »evropskega multikulturalizma, ki danes pomeni nakupovanje zelenjave na tržnici s Turki in večerjo v indonezijski restavraciji«, pa so pretekle balkanske multikulturalne izkušnje prav gotovo šle prek te vljudnostne kozmopolitske geste.

6.1.3 Ideološka baza: nameni, cilji, vizije

Tako bratstvo in enotnost kot novi multikulturalizem predpostavljata okolje, kjer različne kulturne tradicije živijo ena z drugo, brez da bi se med sabo pretirano mešale ali prilagajale neki večji, nacionalni kulturi. To običajno ne rezultira v večji povezanosti, zagotavlja pa mirno (so)bivanje na najbolj osnovni ravni (Golubović 2003, 186). Multikulturalizem

priznava različnost, s čimer imajo manjšine⁵⁵ več (teoretičnih, ideološko predpostavljenih) možnosti za pravice do svojega jezika, šol, ipd. To prednost današnjega multikulturalizma izpostavlja tudi eden od respondentov s Hrvaške:

Mislím da ima eukulturalizem tudi eno dobro plat. Manjšine lahko lažje pridejo do financ za projekte, ki spodbujajo ohranjanje kulture, običajev, jezika. Tako lahko Srbi na Hrvaškem dobijo denar za ohranjanje svoje kulture, izobraževanje v svojem jeziku itd. tudi s strani Evrope in se nam ni več treba pričkat, ali je hrvaška vlada dala dovolj ali ne (NP Hrvaška 2011).

V nasprotju z drugimi zgodovinskimi medkulturnimi sintezami, omenjenimi tudi v tem besedilu (npr. pangermanstvo, otomanska in avstrijska cesarska ideologija povezovanja različnosti), nobena od primerjanih ideologij, torej niti bratstvo in enotnost niti multikulturalizem ni težila/ne teži k unitarizmu; nobena od njiju ne želi zmanjšati ali odvzeti avtonomije posameznim kulturnim skupinam. Obe namreč zagovarjata maksimalno združevanje in enakopravne odnose med vsemi etničnimi skupinami enega okolja.

Bratstvo in enotnost je bilo v primerjavi z multikulturalizmom *lokalna* ideologija; uravnotežala je multikulturno mešano federacijo, republiko znotraj nje same, in poleg tega med kulturnimi skupinami, ki so v tistem okolju živele že stoletja. Po drugi strani je novi multikulturalizem namenjen usklajevanju sožitja neke večinske kulture z na novo priseljenimi posamezniki ali skupinami. Bratstvo in enotnost je zato primer regionalne, multikulturalizem pa globalne koeksistencialne ideologije. Jugoslovanstvo namreč ni bila, »pot h kozmpolitizaciji v svetovnem merilu« (Matić 1989, 37), multikulturalizem, obratno, je, predvsem v devetdesetih, ko je k temu še dodatno pripomogla tudi globalizacija.

Bratstvo in enotnost se je osredotočalo na solidarnost med jugoslovanskimi narodi, navzven pa najprej s ti. neuvrščenimi. Bratstvo torej ni ostalo popolnoma znotraj držav, vendar pa je bila razsežnost distribucije ideje navzven bistveno manjšega obsega, kakor si to danes zamišlja Evropska unija. Ekskluzivizem, takšen ali drugačen, je prisoten pri obeh ideologijah. Čeprav ga niti ena niti druga ne poudarjata in je bil vidno izpostavljen šele s kritičnimi študijami, se je pojavil kot (nenamerni?) stranski produkt, čeprav so (bile) izključene oz. superiorizirane različne skupine: bratstvo in enotnost je favoriziralo delavski razred in

⁵⁵ V uradni jugoslovanski terminologiji so bile nacionalne manjšine poimenovane z »narodnosti« (Grdina 1996, 62).

južnoslovanske narode. Multikulturalizem se, čeprav ogibajoč se kakršni koli hierarhizaciji, ujema v zanke kulturnega relativizma. V Evropi se najpogosteje in najvidneje zatika pri vprašanjih nove ne-krščanske religijske pluralnosti in prakticiranja religijskih ritualov, vključno z oblačilnimi kulturami. Te diskusije se pogosto zaključijo v smeri vprašanja, do kolike mere naj bi se priseljene manjšinske kulture prilagodile že obstoječi, prevladujoči (nikoli pa ne obratno).

Vizionarstvo obeh je (bilo), zanimivo, usmerjeno predvsem v mladino, v njeno izobraževanje in nekakšen *multikulturni aktivizem*; bratstvo in enotnost je multikulturalizem za prihodnost vzgajalo skozi pionirčke in vsejugoslovanske ekskurzije, s pobratenimi mesti in mladinskimi delovnimi brigadami. V poglavju o multikulturalizmu sem za primer omenjala nekatere podobne akcije, ki jih finančno, programsko in logistično spremlja, razvija in spodbuja Evropska unija. Tudi ta gradi na čimvečji mobilnosti mladih, s katero naj bi prihajali v stik z drugimi kulturami in se tako učili medkulturnega dialoga, tolerance in dolgoročnega sožitja.

Verjamem, da sodobni multikulturalizem, ki je promoviran s strani Evropske unije in je preko različnih programov namenjen predvsem izobraževanju mladih, lahko doprinese k dolgoročnemu miru in stabilizaciji odnosov ne le na Balkanu, pač pa tudi v celotni Evropi, saj preko njih mladi na zanimiv in aktiven način spoznavajo druge kulture in tradicije in hkrati razbijajo svoje lastne predsodke (OI Makedonija, 2011).

Ker so države bivše Jugoslavije res v multikulturnem vozlu, mislim, da so občasni multikulturni projekti v tem prostoru premalo. Po mojem bi morala EU namesto teh malih projektov raje financirati študij mladih ljudi in večim omogočiti, da bi študirali tudi izven naših držav in tako prihajali v stik z drugimi mladimi, s pravim multikulturalizmom. Veliko mladih iz naše države prihaja iz revnih okolij, pa tudi izobrazba zanje nima velikega pomena. Zato mislim, da ti mali projekti, ki jih financira EU, ne pomagajo kaj dosti oz. ne morejo spremeniti trenutnega stanja v Bosni in Hercegovini (OI Bosna in Hercegovina, 2011).

Mene najbolj skrbi to, da je vse to v zvezi z vojno tako živo. Večina mladih pa v bistvu sploh ne pozna zgodovine. Njihova percepcija je totalno kontaminirana. Ne poznajo niti zgodovine iz knjig, še manj pa, da bi se česarkoli spomnili, ker so premladi. Glede na to, da v naših projektih preživijo, procentualno gledano, zelo malo časa, je jasno, da bolj verjamejo temu, kar slišijo doma, po radiu, od politikov. Mi jih samo z enim projektom ne moremo prepričati. Če bi bilo to kontinuirano, potem ja, tako pa...ne, ne zdi se mi, da z evropskimi projekti lahko kaj dosti dosežemo (NP Srbija 2011).

Respondenti, ki delajo v različnih nevladnih organizacijah po državah bivše Jugoslavije, verjamejo, da bi se z menjavo generacij bistveno spremenil tudi odnos do multikulturalnosti. Respondentka iz Bačke Palanke opaža, da mlajše generacije na multikulturalizem gledajo drugače, bolj optimistično, kakor starejše. Mlade, tako kot tudi drugi, vidi kot najpomembnejši vir za dolgoročno zagotavljanje stabilnosti in miru.

Mislim, da je edina pot za dolgoročen mir na Balkanu pristop vseh držav v EU. Evropski način multikulturalizma bi tako lahko zelo lepo zaživel tudi v državah bivše Jugoslavije, vendar z intenzivno mednarodno pomočjo. Najvažnejša pa si me zdi menjava generacij: starejši ljudje so preveč obremenjeni s preteklostjo, oni prej razmišljajo o maščevanju, ne pa o novem bratstvu in enotnosti. Ampak z vzgojo mladih bi se zagotovo dalo (NP Srbija 2011).

V mojem delu se srečujem predvsem z mladimi do tridesetega leta starosti in zanje lahko definitivno trdim, da so v večini za multikulturno ideologijo in jo tudi sprejemajo kot nekaj, kar bomo v prihodnosti potrebovali. Ampak vseeno je tu precej velik odstotek ljudi, ki ideje ne marajo, predvsem med starejšimi. Problem je, da jo večina povezuje z vojno in da je bila ta vojna zanje pravzaprav posledica »multikulture« Jugoslavije (OI Bosna in Hercegovina 2011).

Večina starejših ljudi verjame, da je multikulturalizem v Bosni in Hercegovini že zdavnaj propadel. Mi se zato trudimo predvsem z mladimi, da bi verjeli, da je vredno zopet poskusiti in na novo zgraditi družbo, z novo generacijo in z novimi idejami (OI Bosna in Hercegovina 2010).

Poudarek dajemo na izobraževanju v okoliških šolah, z otroki in mladino. Skušamo jih izobraževati o njihovi kulturi, veri in etiki, o pomembnosti, da vse to izražajo brez strahu, a hkrati, da se zavedajo, kdo jih obkroža in spoštujejo tudi njihovo kulturo (OI Makedonija 2010).

Ideologija mladosti in moči, ki se jo pripisuje mladim v zbijanju konvencionalnih družbenih vzorcev in vbijanju novih, se je po skoraj petnajstletni prekinitvi z jugoslovanskimi slavospevi mladim zopet vrnila v evropski preobleki. Fokus nevladnih organizacij je torej na mladih, ki lahko spremenijo obstoječe stanje, če se jim to omogoči.⁵⁶ Respondentka iz Bosne in Hercegovine je v mladino tako zelo prepričana, saj verjame, da imajo bistveno prednost, ker so izpustili življenje v Jugoslaviji, nekateri tudi vojno. Ker pa so njihovi starši in sorodniki

⁵⁶ »Mladi mogu napraviti promjene - ukoliko se mladima pruži prilika« je bil naslov kampanje, ki jo je leta 2008 izvedla Omladinska mreža, mreža nevladnih organizacij iz Bosne in Hercegovine; njen glavni cilj je bil spodbuditi mlade k (pre)oblikovanju Bosne in Hercegovine, k večji strpnosti, aktivni volilni participaciji ipd. Več na: <http://www.omladina-bih.net/izbori2008.htm> (20. januar 2011).

živeli v obeh, pravzaprav vseh treh obdobjih miru-vojne-ponovnega miru/sprave, pa so vseeno obdani z živim spominom, ki je včasih za novi multikulturalizem lahko tudi nevaren.

Spomladi 2011 sem v Potsdamu v Nemčiji izvajala mladinsko delavnico na temo ksenofobije, rasizma in diskriminacije v splošnem, kjer smo z udeleženci iz Bosne, Hrvaške, Makedonije in Srbije izvajali simulacijsko vajo »On train«.⁵⁷ Med približno dvajsetimi osebami morajo udeleženci izbrati tri, s katerimi bi najraje potovali (po vrednostnem sistemu, kjer ena pomeni najraje) in tri s katerimi ne bi nikakor.⁵⁸ Eden od bosanskih udeležencev, Bošnjak, je odprl zanimivo diskusijo s svojim za in proti izborom. V prvem je izbral Afričanko, ki prodaja usnjene izdelke, v drugem pa srbskega vojaka iz Bosne. Svojo odločitev je utemeljil z argumentom, da se s srbskim vojakom »ne more več o ničemer pogovarjat«, Afričanka pa se mu je zdelo poleg drugih hiv pozitivnih, obritoglavcev, feministik in prostitutk, še »najbolj normalna« Potem sem ga izzvala z nekoliko obrnjeno situacijo, pri čemer sem mu predstavila dve namišljeni ženski, prvo iz Konga, drugo iz Republike Srbske. Obe ženski sem mu opisala s približno podobnimi lastnostmi, le da sta z žensko iz Republike Srbske govorila jezik, ki ga oba razumeta, z žensko iz Konga pa zelo slabo in nerazumljivo angleščino. Njegov izbor – še vedno je vztrajal na Afričanki – je bil v resnici zelo presentljiv in hkrati nekoliko zaskrbljujoč. Po intenzivnih večdnevnih delavnicah in izobraževanju o multikulturalnosti, je bilo po tem zaključku čutiti kakor da mladi multikulturalnost lažje sprejemamo, če je ta daleč in v bistvu če ni del nas. Omenjeni fant še nikoli v življenju ni prišel v stik z Afričanko ali s človekom iz katerekoli druge, neevropske kulture. Ko sem se kasneje zaradi te situacije še intenzivneje pogovarjala z njim in njegovimi sovrstniki, ki so stali okoli naju, sem ugotovila, da so multikulturalnost po večini razumeli zelo abstraktno: v svoji državi, sploh pa v svojem domačem kraju (Ključ v Bosni in Hercegovini) praktično nimajo možnosti, da bi prihajali v stik z drugimi kulturami. Srbsko prebivalstvo v Bosni pa zanje ni »druga« kultura, čeprav je bilo iz pogovora z njimi očitno, da so Srbi zanje zelo »drugi«. Kar sem želela s to zgodbo poudariti in dodati k prejšnjim primerom je slutnja, da mladi v učenju multikulturalizma –

⁵⁷ Natančen opis simulacije je na voljo tudi v slovenskem izobraževalnem priročniku akcije »Vsi drugačni, vsi enakopravni«, ki sta ga izdala Evropska komisija in Svet Evrope (2008, 78). Slovenska različica simulacije se imenuje »Vozi nas vlak v daljave«. Na tem mestu naj zgolj opozorim, da so iz mojih preteklih izkušenj simulacijske vaje na temo medkulturnega dialoga in diskriminacije običajno zelo učinkovite, vendar pa tudi zelo nevarne. Ob premajhni pozornosti namreč lahko hitro dosežejo ravno nasproten učinek.

⁵⁸ Med primeri so npr. slepi harmonikaš iz Avstrije, rokoborec iz Belfasta, ki gre na nogometno tekmo, kurdski begunec, ki živi v Nemčiji in gre na obisk v Turčijo, debelušni in prepoten borzni posrednik, ipd.

sploh v državah bivše Jugoslavije, kjer je odstotek priseljencev iz »očitno« drugačnih kultur zelo nizek – zelo pogosto sploh ne povezujejo z nečim, kar bi se njih dotikalo zelo neposredno. Za to skupino mladih je bil multikulturalizem težava drugih držav, recimo Nemčije, kjer so se lahko na lastne oči »prepričali«, koliko različnih kultur prebiva v enem samem mestu. Popolnoma pa so spregledali mikrokulturne razlike, ki so v resnici tako »makro« zaznamovale njihovo polpreteklo zgodovino. Iz tega vidika se mi zdi poudarjanje in razumevanje preteklih multikulturnih praks, med njimi tudi bratstva in enotnosti, še toliko pomembnejše. Te namreč kažejo, da je bilo potrebno ravnovesje vzdrževati tudi v državah, kjer danes nimajo običajno evropskih migracijskih težav, je pa multikulturalnost kot fenomen sam po sebi ravno tako pomemben del njihovega vsakdanjika.

Zgodovinska kompleksnost in večplastnost kohabitacij v bivših socialističnih državah (poleg Jugoslavije tudi SZ in Čehoslovaška) dokazuje, da so te prakse v postsocialističnih državah veliko več pustile in so bolj poučne za bodoča teoretična razumevanja kot tudi praktične aplikacije multikulturalizma kot tiste, ki jih hočejo uvesti sistemi zahodnih demokracij, pravi Maja Muhić (2004). V resnici te razlike niso tako dramatične; multikulturalizmi, pa najsi bodo različno poimenovani, ustvarjeni v različnih kulturnih okoljih in obdobjih, različnih stopenj ideološkosti in/ali umeščenosti v vsakdanje življenje, so bili ustvarjeni s podobnimi preddispozicijami in naravnani k podobnim ciljem. Kar je smiselno poudariti iz diskusije Maje Muhić je predvsem vprašanje, zakaj so kulturne skupine, ki so stoletja prakticirale multikulturalizem/me, opustile stare ideje in jih zdaj vzpostavljajo popolnoma na novo. Nov politični in družbeni kontekst, znotraj tega pa najverjetneje najmočnejše težnja po vključitvi držav bivše Jugoslavije v Evropsko unijo, kjer je sprejemanje evropskega multikulturalizma na nek način vstopnica za članstvo, je mogoče primernejši razlog kot pa teorije, ki skušajo padec bivšega multikulturalizma razložiti s pomembnostjo kulturnih razlik v bivši Jugoslaviji. Zakaj so te zelo relativne, včasih celo abstraktne, pa sem razložila že v predhodnem podpoglavju.

7 STARE IDEOLOGIJE, NOVI CILJI: SKLEPNA DISKUSIJA O ZAPUŠČINI IN AKTUALIZACIJI (POST) JUGOSLOVANSKIH MULTIKULTURALIZMOV

Letos pozimi sem idejo te naloge prvič predstavila na znanstvenem srečanju v Sarajevu v Bosni in Hercegovini, kjer je bila glavna tema prihodnost države. Kljub temu, da naj bi torej govorili o prihodnosti, se je večina prispevkov nanašala predvsem na preteklost. Vsekakor,

preteklost ne more in ne sme biti izvzeta iz načrtovanja prihodnosti – nenazadnje tudi skozi pričujoče besedilo nenehno poudarjam pomembnost analize starih politik za uspešno implementacijo novih. Vendar pa je šlo v tem konkretnem primeru srečanja bolj za obračunavanje, kakor resno, kritično, distancirano analizo. Verjetno je bila moja post-jugoslovanska mladost glavna prednost pred ostalimi udeleženci in verjetno je bil to tudi razlog, da sem edina, z redkimi prikimavanji s publike, prihodnost predstavila kakor pozitiven izziv in ne kot negativen gordijski voz, ki se ne bo rešil, dokler ga ne bo nekaj radikalno presekalo. Izpostavila in zagovarjala sem predvsem dva vidika, do katerih sem prišla z analizo, branjem in aktivnim delom na terenu pred in v času nastajanja naloge. Z iskanjem odgovorov na prvo raziskovalno vprašanje, namreč, *kako so bile zastavljene ideologije multikulturnih sožitij skozi zgodovino (v prostoru bivše Jugoslavije) oz. kateri mehanizmi so jih poganjali v primerjavi z današnjimi (v post-jugoslovanskih državah)*, sem ugotovila pomembnost mladosti in izobraževanja mladih v multikulturno ideologijo. Tako bratstvo in enotnost kakor evropski multikulturalizmi namenjajo ogromno finančne in organizacijske podpore dejavnostim in projektom, ki vključujejo mlade, ki jih izobražujejo, seznanjajo in uvajajo v idejo in ideologijo složnosti. Ob neki drugi priložnosti mi je aktivist, ki že osem let aktivno dela z nemškimi otroki, ki so se rodili turškim staršem, pojasnil, da so starejše generacije zanj izgubljene. Kakor velja tudi za regijo bivših jugoslovanskih držav, zgodovinsko-kulturna kontaminacija odraslih ljudi je premočna, da bi lahko ideologije sprejemali in spreminjali v kratkem časovnem obdobju. Vpliv zgodnje socializacije bistveno vpliva na kasnejše ravnanje in razumevanje odraslih ljudi. Žal se danes učenje multikulturalizma začne šele pri »odraslih« otrocih, torej v poznem najstništvu in še to kot del neformalnega, torej neobveznega izobraževanja.

Pomembnost in izobraževanje mladih se zelo jasno kaže že po pregledu programov, ki jih Evropska unija pripravlja zanje in ki jih je v primerjavi s programi, ki bi multikulturnost vzgajali in spodbujali pri odraslih oz. starejših ljudeh, neprimerljivo več. V zgodovinskem sosledju, kakršno se je zgodilo na Balkanu, da je namreč sožitje nasledil bratstvomor, bi mi marsikdo lahko oponiral, da izobraževanje mladih generacij iz obdobja bratstva in enotnosti, ki so postale zrele in odrasle v času konfliktov, očitno ni zaleglo in da nam je na podlagi te preteklosti zatoj lahko jasno, da to ne funkcionira. Iz zavedanja in prikaza skozi začetna poglavja, da so uspešni multikulturalizmi vedno prihajali od »zgoraj navzdol«, torej da so bili distribuirani s strani močnih, vodilnih političnih elit in kot ideologije, je verjetno možno zadostiti takšnemu protiargumentu. Hkrati pa se raziskovanja ideologij pogosto

lotevamo že z negativnim predsodkom, saj sočasno z njimi običajno govorimo tudi o manipulaciji z ljudmi in odvzemom svobodne volje. A ravno multikulturalizmi kažejo, da je včasih na določene družbene pojave, še posebej tako kompleksne kot je medkulturnost, potrebno pritisniti tudi z ideologijo in še več, da to sploh ni nujno in *a priori* nekaj slabega.

Kot zagovornica idej kulturnega konstruktivizma, v katerem mnoge kulturne ideje in fenomeni dejansko niso nič drugega kot bolj ali manj ohlapne oz. radikalne ideologije, zato tudi na pretekle in sedanje multikulturalizme gledam kot na enega od kulturnih konstruktov – ideologij, vendar pa s pozitivnim predznakom. Ker so ljudje fluidni in težko upravljivi »material« se te ideologije, jasno, lahko materializirajo popolnoma drugače. Včasih zato iz pozitivnih namenov končajo v destruktivnih akcijah. Vendar pa so bili tako pretekli kot današnji multikulturalizmi usmerjeni v pozitiven razplet določenih izzivov, pred katere so bili postavljeni v konkretnem času in prostoru.

Pomembnost distribucije ideologije s strani vladajočih političnih teles pa je verjetno tudi že začetek odgovora na drugo raziskovalno vprašanje in sicer, *ali lahko na podlagi razumevanja zgodovinskih multikulturnih mehanizmov, njihovih prednosti, slabosti, priložnosti in nevarnosti oblikujemo sodobnemu prostoru in času primerne in učinkovite strpnostne multikulturne ideologije na tem istem območju*. Bratstvo in enotnost je bilo zaradi drugačnega časovnega, kulturnega in političnega konteksta za jugoslovansko vodstvo jasno drugačen izziv, kakor so današnji multikulturalizmi za Evropsko unijo. Največja prednost lokalne jugoslovanske multikulturne ideologije je bila v tem, da se je od vseh začetkov prilagajala kulturnemu okolju, v katerem in za katerega je bila ustvarjena. Ker je bila v primerjavi z evropskim multikulturalizmom to regionalna politika/ideologija, je lahko uspešneje upoštevala zahteve in specifične svojega (manjšega) okolja. Fokusrala se je predvsem na enakost delavskega razreda in ne na enakost vseh ljudi; združevala je predvsem Jugoslovane in ne npr. Somalijcev, Indijcev, Tajcev in Albancev s Francozi. Prav to so bile njene prednosti: ker ni bil zastavljen globalno, je bil lahko učinkovitejši in intenzivnejši.

Že omenjeni Francija in Španija z največjim pritiskom afriških priseljencev morata danes zagotovo oblikovati drugačno multikulturno ideologijo kakor denimo postjugoslovanske države, v katerih so še vedno živa trenja med pozameznimi etničnimi skupinami znotraj območja. Morda bi bilo zato smiselno razmisliti o težnjah Evropske unije po ti. univerzalizaciji multikulturalizma. Evropska unija kot ena in združena enota ima pod svojim okriljem zelo različne regije, ki imajo svoje specifične multikulturne potrebe. Ameriškega

koncepta zato ne moremo zgolj prenesti čez ocean; kot Kolumbovi primerki krompirja in koruze, se morajo tudi ideje talilnega lonca prilagoditi specifičnemu evropskemu kulturnemu podnebjju, regionalnim konfliktnih zimam in občasnim toplim poletnim sožitjem. Z zavedanjem in poudarjanjem dveh tako nasprotujočih si konceptov, kakor sta nacionalizem in multikulturalizem, Evropska unija preko svojih uradnih dokumentov sporoča, da ta združitev ni nemogoča, pa najsi bo ta kombinacija na Balkanu še tolikokrat razlog, da je nemogoče iti naprej, dokler se te države ne bodo »denacionalizirale«.

Bolj kakor zaradi možnosti potencialne adaptacije starih vzorcev v nove družbene kontekste, je razumevanje zgodovinskih multikulturnih mehanizmov, njihovih prednosti in slabosti pomembna zaradi naslednjih dveh vidikov. Prvič, ker pokaže, da multikulturalizem sploh ni nova iznajdba in da se je prakticiral v številnih zgodovinskih okoliščinah in časih. In drugič, ker pokaže, da so bile ideja, vizija in namen vsake posamezne multikulturne družbene organizacije vedno usmerjene k vzpostavitvi najboljše koeksistence med ljudmi, ki so morali uskladiti svoje bolj ali manj različne kulturne vzorce. Hkrati je ob tem očitno tudi to, da sta razlika in enakost zelo relativna pojma in včasih v kontekstu multikulturalizma pomenita isto: obe sta lahko razlog združevanja ali razdruževanja. Oboje lahko predstavlja prijazen most ali pa deročo reko, ki je ni moč prebroditi. Če poznamo in se zavedamo obstoja in uspešnosti preteklih multikulturalizmov, potem je to verjetno najboljša motivacija tako raziskovalcem, ki razvijajo nove ideje, predvsem pa »terenskim delavcem« po vseh državah bivše Jugoslavije, da trud v prid boljšega sožitja je mogoč. Zaradi drugačnega kulturnega, časovnega in političnega konteksta, pa seveda ni vnovčljiv čez noč.

Po končanem predavanju, ki sem ga omenila v začetku zaključka, sem vznemirjeno čakala na komentarje, saj je med mojo predstavitvijo pogosto završelo med ostalimi udeleženci. Oglasil se je starejši bosanski profesor s sarajevske univerze, se odkrhal, težko vstal s svojega stola in mojih petnajst minut pokomentiral samo v enem stavku: »Mlada dama, jaz bi vam toplo priporočil, da ne izgubljate več svoje mladosti na Balkanu, ker je vse skupaj preveč zakomplicirano.« Čeprav mu na komentar nisem odgovorila drugače kot z nasmeškom, je imel ta komentar v resnici mnogo več teže, kot vsi morebitni načitani ugovori, vsaj v dveh točkah. To mladost je ravno zaradi dejstva »mladosti«, ki pomeni možnost čustvenega distanciranja od preteklih dogodkov – bodisi pretirano pozitivnega, povečini nostalgičnega spominjanja na Jugoslavijo ali obratno, negativnega obujanja surovosti konfliktov – velika prednost, ki mladim po vseh državah bivše Jugoslavije omogoča razmišljanje o novi in

njihovi (naši) prihodnosti, o tem, kaj od nje pričakujemo in predvsem, čemu bi se v nadaljevanju radi izognili. Od izgubljanja časa v naši mladosti bo namreč odvisno naše sobivanje v odraslosti. In če to pomeni, da se, četudi popolnoma enako ideološko, kakor pred štiridesetimi leti, vneto lotevamo naših evropskih projektnih delovnih brigad in nosimo naše evropske štafete, vse to pa zgolj zato, da bi ljudje kar v največji meri spoštovali en drugega in bi bila kulturna raznolikost percepirana kot prijetna začimba v naših življenjih, da, potem je za tako ideologijo vsekakor vredno »gubiti našo mladost«.

8 LITERATURA

Abramowitz Morton in Heather Hurlburt. 2002. *Can the EU hack the Balkans? A proving ground for Brussels*. Dostopno prek: <http://www.jstor.org.nukweb.nuk.uni-lj.si/stable/pdfplus/20033264.pdf> (14. junij 2011).

Althusser, Louis. 2000. *Izbrani spisi*. Ljubljana: Založba /*cf

Bakić, Ibrahim. 1985. *Jugoslovenstvo od ideje do ostvarenja*. Beograd: PFV.

Banac, Ivo. 1988. *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: porijeklo, povijest, politika*. Zagreb: Globus.

Berzani, Roland. 2008. *A roadmap for the future security in the West Balkans*. Dostopno prek: <http://www.dtic.mil/cgi-bin/GetTRDoc?AD=ADA481478&Location=U2&doc=GetTRDoc.pdf> (14. junij 2011).

Bjelić, Dušan I. 2002. Introduction: Blowing up the »bridge«. V *Balkan as metaphor: between globalization and fragmentation*, ur. Dušan I. Bjelić in Obrad Savić, 1–22. Cambridge: The MIT Press.

Blažević, Jakov. 1974. *Ustav SFR Jugoslavije: ustavni zakon za provođenje Ustava SFRJ*. Zagreb: Političke teme, biblioteka suvremene političke misli.

Bratstvojedinstvo. 2009. Forum. Dostopno prek: <http://bratstvojedinstvo.activeboard.com/index.spark?aBID=41246&p=3&topicID=33137810> (14. junij 2011).

Caloyanni, Megalos A. 1932. *The Balkan Union, the Balkan Conferences, and the Balkan Pact*. Dostopno prek: <http://www.jstor.org.nukweb.nuk.unilj.si/stable/pdfplus/743017.pdf> (14. junij 2011).

Connolly, William E. 1974. *Politične vede in ideologija*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Ellis, Frank. 2011. *Multiculturalism and marxism*. Dostopno prek: <http://www.orthodoxytoday.org/articles-2009/Ellis-Multiculturalism-And-Marxism.php> (14. junij 2011).

Encyclopedia Britannica. 2010. Pan-Slavism. Dostopno prek: <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/440678/Pan-Slavism> (14. junij 2011).

Evropska komisija. 2010. *Mladi v akciji: vodnik po programu*. Dostopno prek: http://www.mva.si/fileadmin/user_upload/doc/1_MLADI_V_AKCIJI/0_Info_o_programu/Vodnik_po_programu_2010_splet.pdf (14. junij 2011).

Gagnon, Valere P. 2004. *The myth of ethnic war: Serbia and Croatia in the 1990*. London: Cornell university press.

Gallagher, Tom. 2000. Nationalism and democracy in South-East Europe. V *Experimenting with democracy: regime change in the Balkans*, ur. Geoffrey Pridham in Tom Gallagher, 84–111. London: Routledge.

Glenny, Misha. 1992. *The fall of Yugoslavia: the third Balkan war*. London: Penguin Books.

--- 2000. *The Balkans 1804-1999: nationalism, war and the great powers*. London: Granta books.

Golubović, Zagorka. 2003. Multiculturalism and minorities' rights in the Balkans. V *Demokratija i multikulturalnost u jugoistočnoj Europi*, ur. Goran Bašić, 185–192. Beograd: ETNOS.

Hadži Vasilev, Kiro. 1969. Bratstvo i jedinstvo naroda Jugoslavije – razvoj, tekovine in savremeni problemi. V *Bratstvo i jedinstvo: Jugoslavija 1941 – 1969*, ur. Miloslav Prelič, 3–39. Beograd: Mladost.

Heywood, Andrew. 2007. *Political ideologies: an introduction*. Basingstoke, New York: Palgrave Macmillan.

Jezernik, Božidar. 1998. *Dežela, kjer je vse narobe: prispevki k etnologiji Balkana*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

--- 2007. *Europe and its Other*. Dostopno prek: <http://www.raco.cat/index.php/Periferia/article/view/146565/198385> (14. junij 2011).

Jovanović, Natalija. 2004. Uloga visokog obrazovanja u formiranju multikulturnih odnosa. V *Civilno društvo i multikulturalizam na Balkanu*, ur. Ljubiša Mitrovič, Dragoljub Đorđević in Dragan Todorović, 67–70. Niš: Sven.

Jović, Dejan. 2003. Yugoslavism and Yugoslav communism. V *Yugoslavism: histories of a failed idea*, ur. Dejan Djokić, 157–181. London: Hurst&Company.

Knaflič, Vladimir. 1912. *Jugoslovansko vprašanje: politična razmišljanja o priliki balkanske vojne*. Ljubljana: L. Schwentner.

Lukšič-Hacin, Marina. 1999. *Multikulturalizem in migracije*. Ljubljana: ZRC SAZU.

Magaš, Branka. 1993. *The destruction of Yugoslavia: tracking the break-up 1980-92*. London: Verso.

Matić, Mladen. 1989. *Bratstvo i jedinstvo naroda i narodnosti Jugoslavije*. Sarajevo: Vijeće Saveza sindikata Bosne i Hercegovine.

Mazower, Mark. 2008. *Balkan: od konca Bizanca do danes*. Ljubljana: Krtina.

Meier, Viktor. 1996. *Zakaj je razpadla Jugoslavija*. Ljubljana: Znanstveno publicistično središče.

M.R. 2009. *Ovadbna za podpihovanje vojne v Jugoslaviji: srbski novinarji proti vodilnim in nekdanjim kolegom*. Dostopno prek: <http://www.rtvsllo.si/svet/ovadba-za-podpihovanje-vojne-v-jugoslaviji/207149> (14. junij 2011).

Muhić, Maja. 2004. *Multiculturalism in Central and Eastern Europe: challenge or threat?* Dostopno prek: <http://condor.depaul.edu/~rrotenbe/aeer/v22n2/Muhic%2022%20282%29%20Fall%2004.pdf> (14. junij 2011).

Nikolovski, Blažo. 1979. *Enakopravnost, bratstvo in enotnost narodov in narodnosti v našem federativnem sistemu*. Beograd: Vojnoizdavački zavod.

Papandreou, George. 2000. *After Milošević, let's debalkanize the Balkans*. Dostopno prek: http://www.coeur.ws/european_viewpoint/index.php?article=10-17-00.html (14. Junij 2011).

Petrović, Tanja. 2009. *Dolga pot domov: reprezentacije zahodnega Balkana v političnem in medijskem diskurzu*. Ljubljana: Mediawatch.

Pešić, Vesna. 1988. *Kratki kurs o jednakosti: koncepcija jednakosti u zvaničnoj ideologiji Jugoslovenskog društva*. Beograd: Sociološko društvo Srbije.

Protifašistični svet narodne osvoboditve Jugoslavije, zasedanje (2). 1945. *Sklepi drugega zasedanja Protifašističnega sveta narodne osvoboditve Jugoslavije*. Ljubljana: Predsestvo AVNOJ-a, univerzitetna pisarna.

Ramet, Sabrina P. 2003. Kuga nacionalizma in zapaščina vojne. Sodobne knjige o Srbiji in Bosni. *Teorija in praksa* 40(4): 759–770.

Recep Boztemur. 2005. Historical Foundations of Multiculturalism in the Ottoman Empire. V *The Challenges of Multiculturalism in Central and Eastern Europe*, Conference Paper Proceedings: 143–154.

Rusinow, Dennison. 2003. The Yugoslav idea before Yugoslavia. V *Yugoslavism: histories of a failed idea*, ur. Dejan Djokić, 11–26. London: Hurst&Company.

Shohat, Ella in Robert Stam. 1994. Contested histories: eurocentrism, multiculturalism, and the media. V *Multiculturalism: a critical reader*, ur. David Theo Goldberg, 296–324. Cambridge, Oxford: Blackwell.

Slovenija doma v Evropi. 2011. *Medkulturni dialog in Evropska unija*. Dostopno prek: <http://www.evropa.gov.si/si/evropsko-leto-medkulturnega-dialoga/medkulturni-dialog-in-evropska-unija/> (14. Junij 2011)

Smrke, Marjan. 2007. *Družbena mimikrija*. Ljubljana: Založba FDV.

Supek, Rudi. 1963. *Omladina na putu bratstva: psiho-sociologija radne akcije*. Beograd: Mladost.

Thompson, John B. 1995. *The media and modernity: a social theory of the media*. Cambridge: Polity Press.

Todorova, Maria. 2001. *Imaginarij Balkana*. Ljubljana: ZRC SAZU.

Ugrešič, Dubravka. 2010. *Balkans, my Balkans*. Dostopno prek: http://www.cdsee.org/pdf/crossing_perspectives_balkans.pdf (11.1.2011).

Velikonja, Mitja. 2003. *Religious separation and political intolerance in Bosnia and Herzegovina*. College Station (Texas): Texas A&M University Press.

Vlaisavljević, Ugo. The South Slav identity and the ultimate war-reality. V *Balkan as metaphor: between globalization and fragmentation*, ur. Dušan I. Bjelić in Obrad Savić, 191 – 207. London: The Mit Press.

Volčič, Zala. 2007. *Scenes From the Last Yugoslav Generation: The Long March from Yugo-Utopia to Nationalisms*. Dostopno prek: <http://cdy.sagepub.com.nukweb.nuk.uni-lj.si/cgi/reprint/19/1/67> (14. junij 2011).

Youtube. 2007. *Jugoslavija*. Dostopno prek: <http://www.youtube.com/watch?v=2SqC2ZYgVJc&feature=related> (14. junij 2011).

Weiss, Maja. 1999. *Cesta bratstva in enotnosti*. Ljubljana: Bela Film/RTV Slovenija.

Wilson, Duncan. 1979. *Tito's Yugoslavia*. Cambridge: Cambridge University Press.

Zimmerman, Warren. 1996. *Origins of catastrophe. Yugoslavia and its destroyers America's last ambassador tells what happened and why*. New York: Random House – Times Books.